

ІВ. ОЧИНСЬКИЙ

Філософія Чернишевського

(1828 — 1928)

„Дужий мислитель“ — так схаактеризував себе Ч. у листі до синів¹⁾, так установлює свою наукову й історичну вартість. Всі твори Ч. від юнацького щоденника і до передсмертних листів, вся публіцистична, наукова й літературна творчість свідчить про примат мислення в його натурі, про філософський підхід до науки, життя. Це чи не перший приклад в історії російського рев. руху, коли борець - громадянин, активний і запеклий ворог гнилизни царату виступає озброєний першорядною філософською зброєю, вміло й невблаганно, на підставі філософського мислення, аналізує сучасну йому дійсність і доходить до певних висновків у напрямку зміни самої дійсності. Отже, хоч не можна віднести Ч. до табору спеціалістів-філософів, „чистих“ філософів типу Канта-Гегеля, але тим більше не можна відсунути Ч. від філософії. Тільки в нього філософія нерозривно супроводила всю практичну й теоретичну діяльність, висвітлювала характер історичних подій та дієвих осіб.

І так маємо в особі Ч. борця — мислителя, революціонера — філософа. Революційна боротьба вперше в Росії єднається з філософською наукою: набуває од цього союзу надзвичайної сили, впливу на сучасників, нащадків аж до нашої пори, одержує широкий діапазон історичного охоплення і змогу передбачати важливіші особливості й етапи майбутнього шляху історичного процесу боротьби клас. Разом з тим строго наукове філософське обґрунтування, вороже еклектизмові і недоумкам більшості тодішніх мислителів, вносило систему, науку у видимий хаос революційного руху й дало змогу Ч. підготувати найкращу, найактивнішу частину революційної молоді до цілком наукової аргументації Маркса.

Філософію Чернишевський вивчав досконально, в оригіналах, і, після детального вивчення англійських, німецьких і французьких філософських систем, віддав перевагу школі Гегеля в інтерпретації Фюєрбаха. В „Полемічних красотах“ Ч., не називаючи одверто Фюєрбаха, говорить, що найкраща філософська теорія вийшла з гегелівської школи. В епоху Миколи - Тормоза занадто незручно було назвати Фюєрбаха зразковим філософом. Крайність його висновків приваблювала Ч., бо він головну догану кидав Гегелеві у невідповідності між загальними ідеями та висновками з них.

В „Очерках литературы гоголевского периода“ про це Ч. каже так: „Принципи Гегеля були надзвичайно могутні й широкі, висновки вузькі й нікчемні (на ст. 189 сказано навіть „дрібні й навіть пошловаті“), не вважаючи на всю колосальність його генія, у великого мислителя вистачило сили тільки на те, щоб висловити загальні ідеї,

¹⁾ „Ч. в Сибіри“ вып. III.

але не вистачило вже сили неухильно триматися цих основ і логічно розвинути з них всі необхідні висновки" ¹⁾. Уже ця критика всемогутнього тоді фетиша Гегеля споріднює Ч. з філософією пролетаріату — марксизмом, у якого вистачило як раз сили зробити з гегелівського вчення послідовні висновки й неухильно провадити в цьому напрямку теоретичну і практичну роботу. Повстаючи проти схоластично-містичного викладу Гегеля, Ч. разом з тим підкреслює його величезну послугу, наукове обґрунтування діалектики і ту першорядну роль, що Гегель відводить істині, якій повинна служити філософія.

На цю тему — роль істини в філософії та взагалі в науці, є дуже глибоке міркування в „Очерках гог. периода“, „Діячі розумового світа розподіляються на дві класи: одним істина неприємна, якщо вона до них висловлена кимсь іншим; вони готові брати привілей на свої думки, мабуть у свідомості того, що продукційність з цього боку слаба, — другі дбають тільки про істину, не вважаючи за потрібне добиватися привилеїв, мабуть через те, що не побоюються зубожіти розумом і збідніти на думки; одні не люблять одмовлятися від помилок, мабуть у свідомості того, що всі їхні претензії самолюбна помилка; другі відкидають цю вразливість, бо істина завжди лежала в основі їхніх жадань“ ²⁾.

Ч. — мислитель цієї другої категорії, мислитель вищої марки, що вищим критерієм поставляє істину і служить їй поза всякими міркуваннями кар'єри чи безпеки. Юнаком — студентом Ч. записує в Щоденникові це своє *credo* ³⁾.

„Справді, я ні трохи не пошкодую життя для перемоги своїх переконань, для перемоги волі, рівності, братерства й добробуту, знищення злиднів і розпусти, коли тільки буду певен, що мої переконання справедливі й переможуть, і коли певен буду, що переможуть вони, навіть не пошкодую, що не побачу дня перемоги й панування їх, і солодко буде померти, а не гірко, якщо тільки цього буду певен“ — і як показав досвід цілого його життя, неухильно служить істині аж до загину.

Установка на істину, як критерій теоретичної та практичної діяльності людини, дає відповідні наслідки в цих двох галузях, дає змогу Ч. визначити своє відношення до явищ природного й суспільного порядку, до діячів науки і практичного життя. Стріле послідовне мислення прищепило йому відразу до „кащиці, що звалася еклектичною філософією“ — і що цілком задовольняла ділетантів у філософії, „не готових до приймання строгих і гострих систем німецької філософії“ ⁴⁾.

Ч. без жалю критикує агностицизм, позитивізм Огюста Конта, як несамотійні другорядні спроби відкрити Америку в філософії, Ч. стоїть на ґрунті точної науки, філософії на вищій ступні її розвитку, коли філософія розлучилася з туманним містичним укравалом і об'єдналася з науками природознавчого циклу. Філософська установка Ч. має своїм вихідним пунктом гегелівську філософію, але відкидає її містичну трактовку, її практичні філістерські висновки і, захоплюючись Фюрбахом, Ч. в той же час є значно чистіший, послідовніший гегельянець від Фюрбаха, бо заховує і розвиває динаміку гегелівської

¹⁾ Ч. Очерки литературы гоголевского периода ст. 184.

²⁾ „Там-же“ ст. 199.

³⁾ Ч. Дневник т. I ст. 343.

⁴⁾ Очерки литер. гогол. пер. ст. 17.

філософії у галузі літератури, філософії історії, подій поточного життя. Ч. весь вік мріяв об'єднати силу філософії з силою пролетаріату, але він уважав таке об'єднання за діло майбутнього — і в тому була трагедія Ч., безпосереднього предтечі російського марксизму, бо в той час таке об'єднання справдилося в творах Маркса й Енгельса, для Ч. ж це була *terra incognita* через своєрідні піклування царської цензури. І тому він мусів сам, своїм розумом доходити до подібних Марксові висновків, і тим, власне величезною самотністю Ч., пояснюються його збочення з стежки чистого марксизму.

Цікава особливість мислення Ч., яку він подає в романі „Пролог“ в формі шаржа; „Він був аматор і майстер поринати у глибокі міркування, але тільки серед балачок. Коли він був один, його глибокодумність взагалі не знаходила собі жадного пожитку“. Цей шарж має динамічний характер мислення Ч., необхідність діалектичного змагання, необхідність суперек для знаходження істини, тої істини, до якої прагнув весь вік Ч. І тим жахливіша повстає перед нами царська кара за служення цій істині — глухий і німий куток Сибіру, Вілюйськ, де Ч. мусів оддалятися від місцевої публіки з її міщанським світоглядом і інтересами, мусів мовчати довгими місяцями, перериваючи мовчанку лиш листами до дорогих йому людей та науковими і літературними творами, що потрапляли до вогню, не побачивши світу.

ПРОБЛЕМА БУТТЯ Й МИСЛЕННЯ

Це „велике основне питання“ в філософії, що розділило мислителів на два ворожі табори ідеалістів і матеріялістів, застає Ч. в таборі матеріялістів, як рішучого послідовника, перш над усе, одности цих двох факторів. Ч. одкидає модний у той час дуалізм, що різнив дух од матерії. Ч. виступає на захист моністичного погляду на людину, як нерозривну одність. Все те, що находять в організмові фізики, хемія та інші науки, без фантастичних додатків надпочуттєвого потойбічного впливу духа¹⁾, людина з усіма її „вищими претензіями“ — є тільки дрібненька частина великого природного цілого. Природа існує закономірно, всяке явище в ній має свої причини, свої наслідки.

„Одність законів природи була зрозуміла дуже давно для геніальних людей, але тільки в останні десятиріччя наше знання досягло таких розмірів, що доводить науковим способом обгрунтованість цього тлумачення явищ природи“²⁾.

Із стройного послідовного ланцюга природних законів людині годі втекти в будь який свій, надприродний світ. Тут почувається в Ч. широкий і глибокий гегельянський підхід до людини, хоч і здорово матеріялізований. Окремі геніальні думки Гегеля що до всеспільного зв'язку процесів спинались в пошані перед людським мисленням, як одбитком абсолюта. Ч. про абсолют вже й не згадує. Одність буття з мисленням залишилася до кінця життя девізом Чернишевського. Між іншим йому вдалося коротко й ясно відповісти на бойове питання всіх ідеалістів, що тріумфуючи запитують марксиста: коли свідомість відбиває буття, то як це робиться? Яким способом природній процес (звук, промінь) перетворюється в світлове або звукове враження?

Ідеалісти вимагають від матеріялістів точної відповіді про технічне переведення цього процесу. Ч. із Сибіру, в листі до сина, від-

¹⁾ Ч. Антропологический принцип в философии изд. Соврем. 1860 г. VI ст. 194.

²⁾ Там же ст. 201.

повідас на це питання так: „Натуралісти марно й уявляють, начеб то світові хитання етеру перетворюються у світлові враження. Світлові враження — це ті-ж хитання, що продовжують іти зоровим нервом, доходять до головного мозку і продовжуються там. Ніякого перетворення тут нема. Через те нема й нерозв'язаности в питанні: як відбувається це перетворення? Відповідь проста: воно не відбувається ніяк, бо його нема; воно — фантастична гіпотеза, що суперечить фактові й тому фальшива, гідна бути відкинutoю“ ¹⁾.

Отже матерія одна, процес того або іншого руху (етеру, повітря), зрозуміла річ, має певні відміни, протікаючи в тій або іншій організації матерії, але по суті процес той же самий і тоді, коли він відбувається у світових просторах і в тісних межах головного мозку. Відповідь дана з дійсно дорогою глибокою простотою, у чистому марксієвському освітленні.

В „Отношениях искусства к действительности“ Ч. гаряче обстоює нерозривність єдиного принципа, об'єднання всієї людини в гармонійному цілому.

„Сучасна наука не розриває людину на частки, не калічить її організму хірургічними ампутаціями, визнає нарівні безглуздом одсталі прагнення обмежити життя одною головою, або одним шлунком. Обидва ці органи однаково необхідно належать людині й однаково потрібне людині життя і того й другого органа“ ²⁾.

Ч. не обмежується тим, що визнає одніє буття з мисленням. Він намагається з'ясувати, визначити їхні взаємини, їх вплив одного на одне, перевагу одного з них над другим. І знову можна часто почути від Ч. таку відповідь на ці питання, що під нею підписався б Маркс. Наприклад, Ч. рішуче стверджує примат буття над мисленням, а саме той „простий закон“, що ставив Енгельс у заслугу Марксові, над свіжою його могилою, „що люди повинні їсти, пити, мати житло, вдягатися перше, ніж працювати в царині політики, науки, мистецтва, релігії, то-що“ ³⁾.

Цей „простий“ закон просякає твори Ч. від щоденника і до сибірського листування. Він уперто доводить, що „не од світових питань люди топляться, стріляються, пиячуть“ ⁴⁾. Ще не визволившись од впливу релігійного родинного виховання, ще студентом Ч. кидає догану христові за його чисто моральну проповідь, звернену до стражденого вбогого людства.

Коли ти всемогутній бог, то мусиш знищити ті передумови, які неминуче викликають розпусту, егоїзм, злочинства ⁵⁾. Інакше ця порожня елоквенція не годна допомогти людності в її лихові. Вже тоді в Ч. з'являється ясна думка критики цього чисто морального божого геройства, подібно до того, як і Тарас Шевченко на цім же питанні почав свою боротьбу з богом.

Отже, яке буття, таке й мислення, цей вплив такий ясний для Ч. що він і тут дає недвозначну марксієвську пораду не покладатися на думки людини про себе саму. Не може бути компетентного міркування, де замішана власна особа, там уже думка людини несправедлива, не компетентна ⁶⁾.

¹⁾ Ч. в Сибіри т. II ст. 48.

²⁾ Ч. Отношения искусства к дейст. ст. 189.

³⁾ Енгельс. Речь над могилой Карла Маркса.

⁴⁾ Переписка Ч. с Некрасовым, Добролюбовым, Зеленым ст. 28.

⁵⁾ Дневник Ч. т. I ст. 426.

⁶⁾ Ч. в Сибіри т. II ст. 32.

В магістерській дисертації Ч. так сформульовано приматабуття над мисленням: „Практика — неодмінний пробний камінь всякої теорії... Життя людини вирішує, яка її натура, воно ж вирішує, які її бажання й нахили. Практика — велика викривальниця оман і самооблуд не тільки у практичних ділах, але також у ділах почуття й думки“¹⁾.

Правда, часом у Ч. трапляється збочення до перецінки впливу філософських ідей. Інтелектуальний характер його власної діяльності, захоплення ним з боку молоді сприяли такому збоченню. До того прилучався ще не вижитий вплив французьких матер'ялістів що до впливу ідей. І дійсно, в творі „Антропологічний принцип у філософії“ Ч. висловлюється, що шкідливі думки в філософії наробили більше лиха, ніж холера, чума та всі пошесні хвороби²⁾.

Можливо, звичайно, віднести це перебільшення на карб гострої полеміки, але все ж таки тут скоріше бачиш завелике вшанування філософії збоку Ч.

Одність буття з мисленням, а в цій одності примат буття — все це було одіозне для сучасної Ч. науки, для університетських аудиторій. Та це не спиняло Ч. Раз упевнившись, що істина на його боці, він не жалув жерців офіційної науки, що поставляла чисту науку, чисту теорію на високий п'єдестал над „болотом“ практичного буття. Нікчемну ціну тої чистої науки викривав не раз Ч. ще в університеті, де викликав обурення з боку професури за непочтивість до наукових світил. Із далекого Сибіру Ч. бачить побожність своїх синів до обмежених професорів, застерігає їх підходити критично до наукової марки, так характеризує самопошану професорської касті: „Практичне життя — це щось низьке; а високе — це їхня діяльність с. т. віковічне школярювання у компанії легковірних юнаків, яких вони навчають таємниць премудрости“³⁾.

Ітак, у проблемі буття й мислення Ч. об'єктивно став на марксівський ґрунт, визнаючи примат буття, залежність од нього мислення, борючись з прихильниками ідеалістичного погляду на примат мислення.

ПРОБЛЕМА МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Строгий і послідовний виклад гегелівської діалектики захопив Ч. своїм науковим обґрунтуванням. Добитися істини в будь-якій розслідуванні Ч. вважав за можливе тільки діалектичним шляхом. В творі „Критика філософських упереджень проти громадського володіння“, а особливо в „Нарисах літератури гоголівського періоду“ Ч. детально доводить необхідність і значення діалектичного методу. Перш над усе це істина, як цілева установка діалектичного методу, об'єктивна істина наперекір звичаям „суб'єктивної“ філософії, що шарпала із істини такі кланті, які могли підтвердити її теорії. „Суб'єктивна“ філософія прагнула перекраяти дійсне життя, аби догодити плодам своєї уяви. Гегель проповідує конкретність істини, повну згоду її з дійсністю, ув'язку їх. Ч. цілком поділяв гегелівську установку діалектичного методу й дає конкретну пораду мислителю (що бере за основу такий метод): „Мислитель не повинен заспокоюватися на жаднім позитивнім висновку, а повинен шукати, чи нема в речі, про яку він мислить,

¹⁾ Ч. Отношения искусства действительности.

²⁾ Ч. Антр. принцип Совр. т. VI ст. 219.

³⁾ Ч. в Сибири вып. II ст. 143.

якостів і сил, протилежних тому, що представляє собою ця річ на перший погляд: так мислитель був змушений оглядати річ з усіх боків і істина являлася йому не інакше, як наслідком боротьби всіляких протилежних думок¹⁾. Оце всебічне вивчення процесу в цілому є одна з головних вимог гегелівської діалектики.

Ч. шанує діалектичний метод Гегеля, як визволителя філософії з кайданів схоластичної плутанини, абстрактного ненаукового мислення. В особі Ч. філософія в Росії половини 19-го століття виходить на науковий шлях, користуючись діалектичним методом. Науковий ґрунт для Ч. означає кінець усім хитанням, ваганням, сумнівам: „Стояти на ґрунті науки, тільки на ґрунті науки, це значить: не мати змоги хитатися“²⁾.

Віддаючи належну пошану діалектичному методу Гегеля, Ч. особливо захоплюється принципом тріади. Він її прикладає до закону розвитку природи від мінералу до органічної природи, особливо любить порівнювати синтезу з тезою, порівнювати їх формою і змістом: „При схожості форми зміст у кінці безмірно багатший й вищий ніж на початку“³⁾.

Принцип тріади Ч. прикладає до всіх явищ природних і суспільних. Наприклад, мозок рівняє він до амеби, до якої він подібний формою, хоч змістом куди складніший і багатший. Вища стадія розвитку органічної матерії формою вертається до первісної — амеби. Цікаво виступає принцип тріади у Ч. у суспільних явищах: розглядаючи історію суду, він тезою ставить самосуд, безпосередню участь народньої маси в суді. Антитеза — суд юриста, чиновника, поставленого державою над народом. Синтеза — суд присяжних, поворот до суду народа, тільки в знятому виді. Ч. уточнює принцип тріади учінням про взаємвідношення цілого й частин. Теза — малий зв'язок окремих членів у нижчих тварин, можливість дробити організм на окремі живі частини. Антитеза — найщільніший зв'язок у риб, де навіть не виділиш окремих частин. Синтеза — у людини, що являє собою начеб-то кілька об'єднаних організмів з самобутнім інтересом кожний, але підлеглих єдиному цілому організмові, спроможних до цілком окремого життя, без основи єдиного цілого. Ч. так висловлює своє відношення до діалектичного методу: „Вічна зміна форм, вічне зречення форми, породженої певним змістом, або прагненням, через зростання того ж прагнення, вищого розвитку того ж змісту, — хто зрозумів цей великий вічний всесвітній закон, хто призвичаївся прикладати його до всякого явища — о, як спокійно кличе він шанси, що бентежать інших“⁴⁾.

Так думає Ч. Але Гегель, великий фундатор цього закону, як раз не кличе всіх шансів, як раз одступає перед пруською дійсністю. Тут починається розходження Ч. з Гегелем. Ч. зауважує, що Гегель суперечить сам собі, що його висновки — протилежні його загальним принципам. Те, що Гегель зробив у теорії й тільки в окремих конкретних прикладах зв'язав з дійсністю, Ч. пропонує цілком перенести в сферу життя, рахуватися з конкретною дійсністю, всякий раз зважувати всі „за“ і „проти“, а не подавати раз назавжди готових істин. Коли Гегель на практиці відходить од принципу діалектики, коли він благословляє пруську поліцейсько-бюрократичну ідилію,

1) Ч. Очерки литер. гог. пер. изд. II ст. 259.

2) Ч. в Сибири вып. III ст. 76.

3) Ч. — „Критика фил. предубеждений против общинного влад. Совр. 1858—9 т. ст. 313.

4) Ч. — там же ст. 332.

Ч. розриває з Гегелем. Для Ч. „бути вірним істині (означає) за характером наук, які він опрацьовує, висловлювати те, що думають всі розсудливі люди; іншим словом — те, що думає величезна більшість освічених людей; величезна більшість усіх інших людей що хоч трохи тямлять справу“ ¹⁾.

Ч. розуміє, що служення істині веде за собою боротьбу, бо „ні одна ділова думка не може бути висловлена, не даючи приводу до заперечень, навіть у математичних науках, таких точних і доказових, істина ніколи не приймалася без заперечень з боку багатьох“ ²⁾.

Отже, розділяти й одстоювати думки величезної більшості розсудливих людей — гарантія істинності в науці. Таку ж гарантію указує марксизм, доказуючи об'єктивну справедливість боротьби пролетаріату. Така установка дає змогу Ч. правильно оцінювати роль філософії в суспільних відношеннях. Відкидаючи однобоку діалектичність, що старанно зв'язує між собою філософські системи поза їх зв'язком з життям, Ч. пропонує не спускати з очей цього першорядного значення зв'язку з часом, з суспільством, де розвинулися філософські системи: „про філософію, де загальні прагнення людства знаходять найпростіший вираз, слід сказати скоріше, ніж про яку-небудь окрему науку, що вона завжди була дочкою епохи й науки, що серед неї виникає“ ³⁾.

Отже, філософія у Ч. нерозривно зв'язана з життям, теорія невіддільна від практики. Правда, практика часто стверджує окремі пункти Гегелевої системи, але необхідно поширити гарну теорію на всі галузі життя.

І Ч. це робить з науковою послідовністю. Наприклад, він доводить непотрібність шукання досконалості конкретними зразками: ми потребуємо чистої води, але не дистильованої, чистого, але не абсолютно чистого повітря, або в галузі науки ми не вимагаємо всезнайства од ученого, а лиш глибокого знання основ і достатнього запасу фактичного матеріалу ⁴⁾.

Це ніщо інше, як конкретизація гегелівського вчення про відносність протилежностей. Перед громадським діячем часів Ч. одкривалися дві стежки роботи, альтернатива: або боротися за наукову об'єктивну істину, згідну з бажанням величезної більшості людей, — стежка крута й небезпечна; або ступити на слизьку, хистку (безпечну) стежку компромісів і реформізму, де людина об'єктивно стає знаряддям експлоатації з боку безчесних кар'єристів.

Так стояло питання перед Ч., так він формулює його в романі „Пролог“ ⁵⁾. Діалектичний метод — матеріялізований — підказує, що витривалі й корисні лозунги майбутнього, а не минулого, бо тільки зречення пережитків старого є сила, тільки воно може творити щось нове й краще. Але те нове й краще спочатку мусить побороти старе і зле, в боротьбі опреділити себе і свій табір.

„Хто гладить по шерсті всіх і все, той крім себе не любить нікого й нічого; з кого задоволені всі, той не робить нічого доброго, бо добро неможливе без пригнічення зла. Кого ніхто не ненавидить, тому ніхто нічим і не завдячує“ ⁶⁾.

¹⁾ Ч. в Сибири вып. III. ст. 82.

²⁾ Ч. Очерки гог. пер. ст. 240.

³⁾ Ч. т. III ст. 770 — 771.

⁴⁾ „Отношения искусства к действительности“ ст. 90.

⁵⁾ Ч. Пролог ст. 158.

⁶⁾ Ч. Очерки гог. пер. рус. лит. ст. 15.

Матеріалізований діалектичний метод дав змогу Ч. із далекого Сибіру бачити недоліки покинутої ним офіційної науки, суб'єктивної й схоластичної, дав змогу розвивати всеспільний критицизм і вбивати наукову легковірність своїх синів — студентів: „Мої листи мають майже безмежну наукову гідність у тому відношенні, що постачають вам невичерпаний матеріал для розвитку в вас важливішої наукової звички: не приймати нічого без перевірки... Що ні рядок, то й помилка, коли не дві помилки, коли не більше“¹⁾.

Що його діалектика цілком матеріалістична, сам Ч. одверто визнає в своїх наукових і літературних творах, у листах із Сибіру. Матеріалістичну власну установку коротко формулює так: „Існує матерія. Матерія має якості. Прояв якостей це сила“²⁾.

Послідовний матеріаліст діалектик дивиться на нас при знайомстві з світоглядом Ч. Оцінивши свої погляди, свою діяльність у тодішній російській дійсності, Ч. цілком вірно передбачає свою майбутню долю. Він радить свою наречену не йти за нього, бо неминуча сувора царська кара за думки Ч., а змінити своїх правдивих думок він не може. Але знаючи зарані свою долю, Ч. свідомо приймає її і на протязі 20 років у тайзі, на болотах зрікається компромісів з гнилою реакцією. Він твердо знає свою правоту, знає її майбутню перемогу, але разом з тим знає і свою передчасну загибель, не побачивши перемоги. І Ч. не експлуатує гнучкості діалектики в свою користь, не пристосовує істини до потреб власного життя, а зберігає матеріалістичну послідовність до кінця. Тільки підписавши „прохання про помилування“, він би мав змогу жити з найдорожчими йому людьми — жінкою й родичами, але Ч. не міг просити помилування в тім, що його голова й голова шефа жандарів Шувалова інакше улаштовані³⁾. Матеріалістична діалектика вивела ясний розум і залізну волю Ч. на правдивий історичний шлях, де, кажучи його словами, „Що буде, можна передбачати, чи скоро і в який спосіб буде — не можна сказати“⁴⁾.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ У ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

Філософська думка Ч. дуже часто спинається на проблемах філософії історії. В Росії історична наука стояла тоді на цілком застарілому ідеалістичному некритичному ґрунті. Ч. — студент допомагав своєму професорові складати словника до Іпатієвського літопису і ось як він характеризує наукову вартість цієї безконечної роботи в листі до сина: „І пішов воїн, і прийшов воїн, і звали його Іван, і прийшов другий воїн, звали його Павло, і прийшли Степан, і Петро й Сидір і... і... і... — і всі ці „і“ були в мене зібрані й перелічені так дбайливо, наче перли в горіх завбільшки, нанизані на нитку, щоб була не загубилася ні одна з таких дорогісінних рідкощів“⁵⁾.

Некритична побожність пануючої історичної науки являлась начеб-то тезою для Ч. Антитезу він бачив у помилках прогресивної течії серед істориків. Взнявши за основну тему „старовина гірша від нового“ — вони прикладали її до всього нового, до всякої реформи, заявляючи, що всяка зміна — новий ступінь прогресу“⁶⁾.

¹⁾ Ч. в Сибірі вып. II ст. 139.

²⁾ Ч. в Сибірі вып. II ст. 55.

³⁾ Кокосов — К воспоминаниям о Ч. Русск. Богатство ст. 173 1905 № 6.

⁴⁾ Ч. Очерки гог. пер.

⁵⁾ Ч. в Сибірі II ст. 142.

⁶⁾ Там-же ст. 17.

Сучасна Ч. західня історична наука недалеко випередила російську. І там Ч. спостережав некритичність, поверховість, а до того ще крайній патріотизм і суб'єктивізм, властивий роботі німецьких, французьких та англійських істориків, що вигорожують і захищають політику своєї держави. Ч. радить урівноважувати одних істориків другими, щоб добитись істини, бо історична олімпійська безсторонність західніх істориків є ніщо інше, як „просто вимога, щоб історик намагався виправдувати беззаконня й виставляти гарні якості феодальних і тому подібних установ“¹⁾.

Ч. зрікається цієї службової ролі філософії, краще сказати, він намагається повернути це служіння на новий шлях.

Ч. мусів творити свою філософію історії, виходячи з широких і глибоких тверджень філософії історії у Гегеля, розгортаючи й уточнюючи їх власним досвідом, власним матеріялістичним мисленням, аналізом історичної дійсності — минулої та сучасної, а ця аналіза давала йому змогу передбачати основні віхи майбутнього історичного процесу. Гегель багато допоміг Ч. в галузі філософії історії, допоміг розквитатися з перевантаженням, можна сказати, засміченням фактичного матеріялу з одного боку, коректувати помилки „ура — прогресистів“ з другого — глибокою оцінкою значення всієї попередньої роботи. При всіх її хибах і недоліках вона несла в собі зароди сучасного стану науки, яка в процесі розвитку свого помалу виникає в боротьбі протилежних напрямків. Минулу роботу історик мусить оцінювати всебічно, довівши собі до повної свідомості всі її хибні і продукційні етапи. „Історія скаже, що коли переможці були праві й чесні, то й деякі з переможених були чесні; вона визнає навіть за цими чесними переможеними ту послугу, що їх упертий опір дав змогу цілком виявитись силі й правоті діла, що проти нього вони боролися“²⁾.

Раз що Чернишевського не задовольняла сучасна історична наука, він мусів самостійно, за допомогою тільки діалектичного методу Гегеля будувати основи філософії історії. Гегелівський метод у даному разі служив рейками, що по них рушило мислення Ч. від сучасної йому науки до наукового історичного матеріялізму. Як определяє Ч., що таке історія? В листі до сина гімназиста конкретно сказано: „Історія, це оповідання про життєві діла людей“³⁾.

„Діла й думки людей — ось предмети моєї уваги. На словах я не спинаюсь. Коли про думки людей досить свідчать їхні вчинки, я даю перевагу цьому цілком надійному матеріялові для поліпшення життя людей“⁴⁾. Таке означення історії вводить нас у проблему взаємовідношення бази й надбудов. Тут Ч. рішучий і послідовний матеріяліст, як і у проблемі взаємовідношень буття з мисленням. Економічна база для нього — джерело всіх культурних, політичних надбудов. Розбираючи історію Франції 19-го століття, він підкреслює, що „сіль і вино брали участь у скиненні Наполеона, Бурбонів і Орлеанської династії“⁵⁾, а саме підкреслює базу, вплив її в розвитку політичних змін.

Ч. любить виводити взаємозалежність культури й ідеології з базою, всякий раз все ж таки віддаючи перевагу базі. Наприклад, ідеологія

¹⁾ Ч. т. IV ст. 486.

²⁾ Ч. Очерки гогол. періода русской литературы ст. 22.

³⁾ Ч. в Сибири вып. III ст. 26 — 27.

⁴⁾ Там же ст. 81.

⁵⁾ Ч. т. IV ст. 33.

феодалів у нього залежить від їхнього життя, побуту, від того, що джерелом багатства було насильство, грабунок, що ця суспільна верства тільки споживає, а нічого не виробляє. Найбільше значення в історії мають за Чернишевським — широкі дії мас, які обумовлені впливом економічних факторів.

Ч. віддавав велику увагу історичному процесові, особливо збоку взаємин цього процесу з особою. Тут можемо спостерігати певну подвійність у поглядах Ч.: з одного боку це рішучий детермініст, що порівнює історичний процес до природних законів і зводить ролю окремої особи до мінімуму:

„Хід великих світових подій — неминучий і невідворотний, як течія великої ріки: жадна скеля, жадна прірва не спинить її, не кажучи вже про греблі, збудовані людською волею: греблю нічия сила не пересипле Райну або Волги і всемогутня ріка одним напором викине на беріг усі палі і все сміття, якими зухвала рука безумця хотіла перегородити її течію. Відбування великих світових подій не залежить ні від чийої волі, ні від якої особи. Вони творяться згідно з законом, так же непереможним, як закон ваги, або органічного зросту¹⁾ Ч. дає загальну лінію історичного процесу (зігзагами), вказує, що до революції не може бути простого шляху²⁾. З другого боку бачимо надзвичайно високу пошану Ч. до Гоголя, Белінського, Луї Блана, Фюербіха, пошану, що межує з перецінкою, побожністю перед їхньою вартістю. Це ясно видно у Щоденнику, Очерках гоголев. періоду, листах Ч. Безумовно Ч. не міг цілком зректися перецінки ролі героя. Але коли підійдемо до цієї суперечності методом Гегеля й самого Чернишевського, методом тріади — то можна взяти за тезу — крайній детермінізм, за антитезу перецінку корисних і потрібних людей, а за синтезу — установку, що наближається до марксієвської, визнання великих послуг і користи таких осіб, що йдуть у ногу з історичним процесом: „Вагітна жінка не може не родити, але можна полегшити, або обважити її родиво, й те, що мусить упасти з розвитком людства, те і впаде, тільки впаде в супроводі благословення людства, коли саме усвідомить, що мусить впасти, або впаде з кров'ю та прокльонами, коли схоче пережити свій час“³⁾.

Тут бачимо не тільки думку, але й вираз, подібний до марксієвського. Наче з нашої практики бере зразок Ч., коли висвітлює позицію вождя, що тратить зв'язок з історичним процесом і лишається ззаду його. Відгуки позиції стовпів троцькізму почуваються в таких словах: „Цілком природно, що людина, яка стояла попереду на чолі руху, стає відсталою й починає боротися проти руху, коли він невинно продовжується за межі, які вона передбачала, за мету, до якої вона прагнула⁴⁾).

Так з'являються вожді без мас, колишні революціонери, як сучасні герої II Інтернаціоналу, люди, що втратили розуміння темпу й мети історичного процесу, який залежить од економічних умов широких працюючих мас.

Так само, подібно до Маркса й Енгельса, Ч. стверджує, що „час потребує слуги свого“, що необхідні вожді з'являються як раз у потрібний момент, під впливом об'єктивних передумов, що викликають їх появу.

¹⁾ Ч. т. III 644 — 5.

²⁾ Ч. Дневник т. I ст. 497.

³⁾ Ч. Дневник ст. 277.

⁴⁾ Ч. Очерки гогол. пер. ст. 16.

В ході розвитку історичного процесу одне з важливих питань — наступність форм цього розвитку. У творі „Критика філософських упереджень проти громадського володіння“ Ч. дає картину відношення сучасної йому історичної науки до общини (громади), з потворними крайностями. На правім флангові стоять слов'янофіли, що оголошують громаду єдиною самобутньою формою розвитку, властивою тільки Росії, а через те творили містичний культ цій перлині історичного розвитку, єдиному виняткові із загального правила. Ч. доводить цим добродіям, що наука встановила громадську форму володіння по всіх народах на певнім досить давнім і примітивнім ступні розвитку, що і англійці, і французи й німці преїшли через цю стадію розвитку. А тому весь культ можна пояснити низьким рівнем розвитку історичної науки, мізерним запасом фактичного матеріялу для доказу тої або іншої теорії. Коли історична наука довела факт спільности громадського володіння у багатьох народів, факт даремного культу застарілої форми, то: „нема чого нам пишатися, що заховали цю рештку первобутньої давности, як взагалі нікому не слід пишатися будь-якою старовиною, бо заховання старовини свідчить тільки про повільність і кволість історичного розвитку“¹⁾.

Ч. не обмежується викриттям історичної малописьменности слов'янофілів, добре дістають од нього і економісти „лівого“ флангу, які на основі провалу слов'янофілів пропонують боротися з громадською формою володіння, як застарілою, замінити її як найскоріше приватною власністю, новішою формою. Цим ученим Ч. нагадує гегелівську тріяду, тотожність кінця з початком, зняття первісної форми у новій, вищій, з багатшим і глибшим розвитком попереднього ж змісту. Ч. дає таку схему розвитку володіння землею (подібну до Енгельсової): 1) Спочатку первобутній стан, громадське володіння, 2) Зміцнення розвитку, зростання економічних вимог у хліборобстві, вклад капіталу в землю і приватня власність на землю; 3) економічний розвиток потребує концентрації землі й масової продукції, чого не може дати величезна більшість хліборобів, необхідна колективна громадська праця над землею. „Громадське володіння стає єдиним способом дати величезній більшості хліборобів участь у нагороді, що приносить земля за вдосконалення, що вносить в неї праця. Так громадське володіння стає потрібним не тільки для добробуту землеробської класи, але і для успіхів самого хліборобства“²⁾.

Так за допомогою діалектичного методу Ч. указує вірний шлях історії поземельних відносин у зв'язку з ростом продуктивних сил і ходом історичного процесу розвитку суспільства, пояснює це конкретним зразком: „чи стануть колись добрими господарями російські сільські господарі, що досі були поганими господарями? Розуміється стануть, ця певність основана не на яких-небудь трансцендентальних гіпотезах про якість російської людини, а просто на тім, що настане потреба російським сільським господарям вести свої справи розумніше й обміркованіше від попереднього. Від потреби не втечеш, не викрутишся“³⁾.

Як важливий, значний момент історичного процесу, боротьба клас притягає увагу Ч., а також роля держави у цій боротьбі. Цікава характеристика ідеології клас працівників і споживачів —

¹⁾ Ч. Крит. фил. пред. ст. 308.

²⁾ Ч. там - же ст. 322.

³⁾ Ч. Антропологический принцип в философии Совр. 1860 т. VI ст. 239.

паразитів: з одного боку „престий народ“, що тягне всю працю, з другого поміщики й капіталісти, хоч роз'єднані конкуренцією, але значно більше об'єднані спільністю своїх інтересів, рідні брати — експлуататори. Проти них помалу виростає пролетаріят, рідний брат селянства, але значно відмінний од нього вже своєю матеріальною базою.

„Французький селянин, що має 5 гектарів землі, може жити дуже злиднено, коли земля його пісна, або родина занадто численна, але все таки він не пролетар; навпаки, який небудь паризький, або ліонський майстровий робітник може жити в теплішій і затишнішій кімнаті, може їсти смачніше і вдягатися краще, ніж цей селянин, але все таки він буде пролетар, коли в нього немає ні нерухомого майна, ні капіталу й доля його залежить виключно від його заробітної платні“¹⁾.

Означивши цілком вірно з точки зору історичного матеріалізму пролетаріят і цілком поділяючи його боротьбу з капіталом, Ч. все ж вітає розвиток капіталізму в Росії, бо завдяки цьому розвиткові пролетаріят росте кількісно і організаційно, виростає не тільки велика класа, але і свідома своїх потреб і інтересів „класа для себе“, як каже Маркс. В пролетаріят Ч. вірив і передбачав його величезну майбутню роль. Що до Росії часу Ч., там не було ще пролетаріату, як „класи для себе“ й через те Ч. мусів приглядатися до того фактичного матеріалу класової боротьби, що мав тоді місце. А ті дані були досить сумні: задавлене селянство з рідкими вибухами стихійного бунту й міцно організоване державне кубло експлуататорів — дворян поміщиків у союзі з представниками капіталу.

Коли юнаком у щоденнику Ч. мав наївність уявляти собі монархію, як прес на усіма класами, то вже на останнім курсі ця ілюзія розвіялася з вітром, Ч. переконався, що „монарх, а тим більше абсолютний монарх тільки завершення аристократичної ієрархії, душею і тілом належний до неї“²⁾.

Ми бачимо у Ч. об'єднання теорії з практикою. Коли його теоретична думка прийшла до висновку в необхідності перемоги працюючих, він негайно ухвалив взяти активну участь у першому селянському бунті, не лякаючись „п'яних мужиків з дубинами“. А для того, щоб підготувити народне повстання, Ч. наміряється скласти відозву до селян „демагогічною мовою“, викласти всі їхні злидні й показати можливість зміни.

Але ясний розум Ч. добре бачив замалу користь од такої класової боротьби — стихійної й одривчастої, хоч і намагається взяти участь у ній. Обидві основні класи тодішньої Росії — селяни й поміщики — раби в наслідок її величезних пережитків феодалізму, темноти, злиднів народу, безкарности, сваволі самих же поміщиків. У романі „Пролог“ є чудова паралель ідеології цвіту дворянства і „повольської вольниці“ — бурлаків. „Бувало йде вулицею рідного міста, юрба п'яних бурлаків: гамір, крик, відважні співи; чужий подумав би — місто в небезпеці, ось-ось кинуться грабувати крамниці й будинки, рознесуть все до трісочки. Трошки одгинаються двері будки, звідти просовується заспане старече обличчя з сивими, напів полинялими вусами, одкривається беззубий рот і не то кричить, не то стогне старезним рипом: „Скоти, чого розгаласувались. Ось

¹⁾ Ч. т. III ст. 418.

²⁾ Ч. Дневник ст. 496.

я вас". Відважна зграя припинила, передній за заднього ховається; ще б такий оклик — і розбіглись би відважні молодці, що величали себе „не злодіями, не розбійниками, Стеньки Разіна робітничками“, обіцяли, що „як вони веслом махнуть, то й Москвою трусонуть“, розбіглись би, куди очі дивляться, куди ноги понесуть, крикни ще раз інвалід із дверей будки; але старий будочник знає, що перед богом гріх був би занадто лякати відважних молодців: лоби собі переб'ють, ноги попереламують, навіки бідні покалічаються — будочник, нюхнувши табаки, говорить: „ідіть собі, хлопці, з богом, тільки не будіть мене старого, не вводьте в серце“¹⁾.

А „цвіт“ нації, дворянство, підвалина престолу й віри православної. Кожний з них був феодальний царик і бог у своїм маєтку.

Коли зайшла мова про селянську реформу, спочатку величезне було хуліганство поміщиків: „Не дозволимо! не допустимо! на нас тримається все! Не хочемо й не посміють! Хай посміють, будуть бачити, що значить прогнівити російське дворянство“²⁾.

Коли ж зверху прикрутили державним пресом, а знизу селянство підпекло бунтами — „Тепер вони помирніли, наче розбиті параліком“³⁾. І тяжка зневіра опановує Ч. й викликає гіркі думки: „Мізерна нація, мізерна нація. Нація рабів — знизу догори усі раби“⁴⁾.

Огже, у галузі класової боротьби Ч. мав вірне класове чуття, гостру ненависть до експлуататорів, до того що навіть не міг дивитись на них на банкеті: „спускав похмурі очі додолу, щоб не бачити ворогів народа, яким шкодити не мав сили“⁵⁾.

Разом з тим, принаймні у найближчий час, Ч. не бачив змоги вийти з феодальної та економічної скрути. Це викликало великий сум, зневіру в активність широких мас, жагучу потребу додати науку, план до народньої стихії. Звідсіля „просвітній“ ухил Ч., надавання головного значення просвітній роботі, на чім Ч. сходиться з Писаревим. Але Ч. гаряче вітає будь який прояв рев. руху і захищав його. Наприклад, він висловлюється, як справжній пораженець, коли Росія посилає військо „заспокоювати“ угорську революцію, він бажає венграм перемоги, а царському ділу поразки, він готовий за це наложити життям⁶⁾.

Чи не найяскравіше виступають зароди ленінізму в філософії історії Ч., коли мова заходить про характеристику реформи в реакційній державі. Питання стояло про найважливішу селянську реформу, ішло гаряче готування реформи, навкруги Ч. киців казан боротьби консерваторів — поміщиків з лібералами: як визволити селян? Поміщики ставили питання про безземельну реформу. Ліберали про викуп селянами своїх наділів. Ч. уже тоді поставив питання про визволення з землею без ніякого викупу і довгим рядом спеціальних статтів боровся на сторінках „Современника“⁷⁾ за цю платформу. Але „один у полі не воїн“, в даному разі Ч. був один. Коли при ньому ліберали захоплювались „великою реформою“ визволення з викупом землі селянами, він відповідав коротко й ясно: „взяти у людини щось, або залишити його в людини, але взяти з неї платню за нього, однаково.

1) Ч. Пролог ст. 171. 2) Там - же.

3) там - же.

4) Там - же 172.

5) Там же 173.

6) Ч. Дневник 441.

7) Ч. т. IV Соврем. 1858 — 9 рік.

План поміщицької партії різниться від плану прогресистів тільки тим, що простіший, коротший¹⁾.

І як висновок із цієї філософськи обгрунтованої установки, витікає призирство Ч. до реформ, якими старий режим відтягає час своєї загибелі: „Я не бажаю, щоб робилися реформи, коли нема умов, необхідних для того, щоб реформи відбувалися задовільним способом“²⁾.

Філософія історії, діалектична аналіза минулого й сучасного, приводить Ч. до висновку — неминучости майбутнього краху капіталістичної держави. Не вказуючи межі й терміну, тільки на основі щоденного вивчення державної політики головніших капіталістичних країн, Ч. каже: Західня Європа йде до стану кітаїзму, їй уже не сила виробити нові форми життя, вона буде лиш закінчувати систематичне будування попередніх форм, що вже стають незадовільні; потреби сучасного, несполучні з ними, будуть пригнічені преданням (традицією) і на всім заході поширюється одноманітність рутини, яку ми бачимо в Китаї“³⁾.

Ці слова наче-б то просто відносяться до стану сучасної Європи, що силкується наставляти лати на прогнилих формах буржуазного ладу й як досвідчений господар тягне ще, скільки може, користування старим одягом.

ПРОБЛЕМА ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ

Філософія історії підказує Ч. висновок про неминучість і необхідність краху капіталізму. Що ж повинне колись прийти йому на зміну? Ч. задумувався над цим питанням і в студентську пору, і під час кипучої громадської діяльності, і особливо, коли дістає до схочу „вільного часу“ в цитаделі та засланні. І ось по творах усіх цих періодів життя Ч. як блискавки пробігають геніяльні передчуття основ і навіть уточнень теорії та практики диктатури пролетаріату, майбутнього соціалізму. Ці окремі думки мали під собою глибокий родючий ґрунт детального діалектичного вивчення історичного процесу і класової боротьби.

Перш над усе, у Ч. не виникає сумніву що до непотрібности, шкідливости царського режиму для мас, бо це є паразитське панування нікчемної меншости над більшістю, бо це панування є величезне гальмо на шляху розвитку культури. Ч. грізно звертається до царату в Щоденнику: „Я говорю: загибай, чим скоріше, тим краще, хай народ не приготовлений вступить у свої права; підчас боротьби він скоріше приготується; поки не впадеш, він не може приготуватися, бо ти причина занадто великої перешкоди розвиткові розумовому, навіть і в середніх класах“⁴⁾.

Думка про „непідготовленість“ пролетаріату й селянства до влади має почесну давність: з нею мусів боротися Ч., з нею довелося боротися й Ленінові, тільки з тою відмінню, що Ч. боровся теоретично, а Ленін — фактично, стоячи на чолі „непідготовленого“ народу, який і довіку лишився б у такому стані під мудрим царським піклуванням.

Але Ч. не обмежується тільки скиненням царату. Він передбачає пожадливі й сильні руки буржуазії, що взяла владу на Заході, що

1) Ч. Пролог ст. 164.

2) Там-же ст. 121.

3) Стеклов: Ч. его жизнь и деятельность.

4) Ч. Дневник т. I ст. 496.

читає на нього в Росії. Ця братія влягає свої апетити в гарні республіканські форми, дурить працюючих пишним красномовством про волю й закони, замасковано провадить свою диктатуру. Конкретна порада Маркса й Леніна — не довіряти гарним словам, а вишукувати поза ними матеріальні двигуни — інтереси тих або інших суспільних груп. Ця законна неймовіра почувається і в Ч., коли він критикує ліберальну буржуазію:

„Ех, панове, ви думаєте, справа в тому, щоб було слово республіка, а влада у вас,— не в тім, а в тім, щоб визволити нижчу класу од її рабства не перед законами, а перед необхідністю речей..., щоб вона могла їсти, пити, дружитися, виховувати дітей, годувати батьків і не ставати — чоловіки трупами, або очайдушними, а жінки повіями. Не люблю я цих панів, що говорять: воля, воля й цю волю обмежують тим, що сказали це слово та написали його в законах, а не вводять у життя, що нищать тексти про нерівність, а не нищать соціального порядку, при якому $\frac{9}{10}$ — орда, раби і пролетарі; не в тім справа, буде цар, чи ні, буде конституція чи ні, а в суспільних відношеннях, в тім, щоб одна класа не ссала кров другої“¹⁾.

В цих словах юнака — студента читаємо суворий вирок всієї фальші буржуазних конституцій. 70 років тому Ч. уже розібрався в питанні про відповідність слів вчинкам, про перевагу практики над літерою закону.

Ч. намічає основні задачі диктатури пролетаріату. Одна з перших задач, безумовно, є скасування поміщицького землеволодіння. Пропонуючи визволення селянства без викупу, Ч. робив перший крок у цьому напрямку. В романі „Пролог“ дана конкретна установка, що нагадує нам декрет про землю: „Поміщики не мають права ні на гріш винагороди, а чи мають право хоч на одну п'ядь землі в російській країні, мусить бути вирішено волею народу“²⁾.

Ні трохи не жалуючи долі експлуататорів за диктатури пролетаріату. Ч. разом з тим передбачає мінімальну долю червоного терору, куди меншу від терору буржуазного³⁾.

Проблиски розв'язання національного питання почуваються в міркуваннях Ч. про колоніальні народи. Наприклад, про негрів: „Вони зовсім нічим не гірші від нас, коли кажуть навпаки, мені завжди здається, що це така ж нісенітниця, як слова Аристотеля, що народи на північ од Греції самим підсонням і расою своєю засуджені на рабство й варварство“⁴⁾ Ч. абсолютно не почуває побожності перед „вищими“ культурними націями, він бачить тільки кількісну різницю між англійцями та якутами.

„В роботі якутської родини над виробом одяжі лежить уже зарод Манчестера, як у якутській халупі — зарод Лондону“⁵⁾.

Різниця між ними тільки в культурному розвитку, а натура й потреби однакові. Цим нищить Ч. шкідливий патріотизм, що робить свій народ суб'єктом, а всі колоніальні народи — об'єктами його експлуатації.

Коли невідготований народ взяв у свої руки владу, він мусить зрівнятися своїм культурним розвитком з вищими націями й пануючими класами. Перспектива постійного відставання такої влади від

1) Ч. Дневник т. I ст. 266.

2) Ч. Пролог ст. 173.

3) Ч. Дневник т. I ст. 498.

4) Ч. Там - же ст. 382.

5) Ч. Антропологический принцип в философии ст. 211 — 2.

буржуазної не лякала Ч.: в „Критиці філософських упереджень проти громадського володіння“ він приводить десятки зразків на доказ тієї думки, що відсталий народ може швидким темпом дігнати культурні народи, переступивши через багато другорядних проміжних стадій. Наприклад, до сирника від первобутнього добування вогню культурні народи йшли тисячоліття. Тепер дикий народ одержує сирника зразу, без цієї попередньої підготовки. Так і з писанням, так і з зброєю. І цей принцип необхідно поширити на всю культуру, бо „все добре, що зробив будь-який народ для себе, на три чвертки зробив він тим самим і для нас“¹⁾. Тут відгук гегелівського взаємовідношення між одним і багатьма, між частиною й цілим. А Чернишевському це дає втіху спостерігати загальнолюдську трудову солідарність, полегшення в боротьбі за існування, солідарність через усі бар'єри національні, політичні, економічні. І він радісно констатує, що „історія, як бабуса, страшенно любить менших онучат“,²⁾ а значить перед диктатурою пролетаріату відкривається ясний й широкий шлях прискороного розвитку, щоб догнати й випередити буржуазні держави.

„Коли певне суспільне явище у певного народу досягло високого ступня розвитку, хід його до цього ступня у другому відсталому народі може відбутися багато скоріше, ніж він відбувався у передового народу“³⁾

Реакція царату й фальш буржуазної республіки примушували Ч. доходити до певних вимог що до методів керування масами. Він доходив до них методом контрастів, вимагав протилежного тому, що бачив. В його часи багатомільйонна народня маса служила тільки об'єктом експлоатації і пригнічення для державного апарату. І Ч. робить протилежний висновок: „Начальники занадто багато беруть на себе, забувають, що не підданці для них, а вони для підданців і тим накликають осуд і догану собі, не правда існує для держави, а держава існує для правди“⁴⁾

Не маси для апарату, а апарат для мас. Це ленінське гасло звучить у приведеній цитаті. Н. К. Крупська заявляє, що В. І. особливо тепло любив і шанував Ч. і повинен був на рідному Поволжі, де сильна була пам'ять про Ч., добре вивчати його твори. Ч. касує культ державного апарату, ставить його в ролі обслуговувача народніх потреб. Цього мало, Ч. забороняє брехати масам, так, як і пізніше Ленін. Студент Ч. мріяв підіймати селянство на повстання, розсилаючи ніби то царський маніфест.

Після ж, глибоко обміркувавши це питання, вирішує, що не можна душити народ, зловживати його довір'ям і дає перевагу проєктові — скласти відозву „демагогічною мовою“.

Учений економіст, гострий публіцист, Ч. в той час був гарячий, навіть мрійний соціаліст. В „Критиці філос. упереджень“ він науково обґрунтовує необхідність — економічну, політичну й моральну — переходу до соціалізму. В романі „Що робити“ дає яскраві картини майбутнього щасливого життя, коли люди... „тільки стали розумні, стали повертати на користь собі величезну кількість сил і коштів, що перше витрачали без користі, або просто на шкоду собі“⁵⁾

1) Ч. Критика фил. предуб. ст. 333.

2) Ч. Там-же 329.

3) Там-же 330.

4) Ч. Дневник т. I ст. 207.

5) Ч. Что делать ст. 351.

Коли за цю думку можна закинути Ч. догану в „просвітньому ухилі“, то з другого боку її можна скоріше пояснити, як популярний конкретний висновок із усієї його наукової роботи, як змогу за соціалізму скорішого досягнення добробуту й культури для мас.

Отже, проблема диктатури пролетаріату не розроблена в Ч. систематично й науково. Ця проблема чекала Леніна, — пізнішого дозрівання капіталізму і зросту пролетарської партії. Але багато найцінніших думок, невід'ємно наших, найближчих попередників марксо-ленінських, — безумовно свідчать про вірний, науковий і правдивий підхід Ч. Як і Маркс, Ч. указує основну мету диктатури пролетаріату, як перехідного етапу від капіталізму до соціалізму: „Діючи згідно з законами природи й душі, та з допомогою їх, людина може поступово змінювати ті явища дійсності, які не сприяють її прагненням“¹⁾

Хіба це не нагадує слів Маркса, що філософи все пояснювали світ, а справа йде про те, щоб його змінити.

Так уявляв собі Ч. диктатуру пролетаріату з її задачами, метою, навіть з її методами й суворою самокритикою.

Отже, у галузі філософії історії Ч. працював дуже охоче. Він детально розбирався в її основних підвалинах і в багатьох випадках відповіді його на проблеми філософії історії збігаються з Марксо-Ленінськими.

Яскраві картини майбутнього соціалізму в романі „Що робити“ давали часом привід віднести Ч. до табору утопістів (Фур'єристів). Але треба взяти до уваги, що це є роман, що тут наукові висновки дано в фантастичній формі сна Віри Павловни, а до того, що роман, написаний у „затишних“ мурах Петропавлівської цитаделі, вимагав більш — менш терпимої коректної форми. З утопістами в нього спільна ця фантастична яскрава картина майбутнього, ворожість до старого режиму. Але тут спільне кінчається: Ч. стоїть на твердому науковому ґрунті, утопісти здебільшого дилетанти. Ч. активний ворог експлуататорських клас, свідомий революціонер, представник низів народних, учасник класової боротьби. Утопісти ж — друзі всіх класів людства, прихильники замирення клас у солоденькій ідилії фаланстера. Нарешті Ч. ставить свій ідеал у майбутньому і твердо висловлює його в „Нарисах гог. періоду“:

„Непохвальні ті заклики до нової діяльності, що ставлять ідеали собі в минулому, а не в майбутньому. Тільки сила зречення від цього минулого є сила, що творить щось краще й нове“²⁾

Тут Ч. діаметрально розходиться з утопістами, які злякані ховалися від зростання капіталізму, засновували сільсько-господарчі комуні вперекір зміцненню фабрик і заводів (Оуен). Отже Ч. не утопіст, а найближчий попередник марксизму.

МОРАЛЬ У ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

Ч. жив і працював у пору повного панування християнської моралі, лицемірної й далекої від дійсного життя. Мораль являла з себе категоричний імператив, що не зважав на сили й обставини людей. Ч. робить спробу зв'язати мораль з дійсністю, вивести мораль із дійсності, замість голої сентенції дати наукове обґрунтування.

¹⁾ Ч. Оч. гог. пер. ст. 206.

²⁾ Ч. Оч. гог. пер. ст. 5.

Ч. ставить питання: від чого залежить мораль, яке її походження? і знаходить відповідь, що моральний рівень цілком залежить від матеріального ґрунту. Вище було вказано (у відділі буття й мислення), що Ч. засуджує моральну проповідь христа, звернену до голих і босих грішників, замість знищення злиднів.

Тільки дійсне життя, тільки конкретна обстановка утворюють праведників і грішників. А ця конкретна дійсність для людини, як і для багатьох тварин — суспільство.

Життя в суспільстві розвиває в людей (як і у тварин) певні „моральні“ якості, які полегшують боротьбу за існування. Наприклад, яка висока матерня любов у квочки. Вона висиджує часом чужі яйця, клопочеться про курчата, не питаючи, свої вони чи чужі¹⁾

Так само за таким же принципом розвиваються суспільні інстинкти в людей. Розвиток їх — неминучий для нормальної людини, бо життя її проходить з дитинства до могили в суспільному оточенні. Нормальна людина органічно не може бути тільки сухим егоїстом, бо „Любов і доброзичливість також природжені людині, як і егоїзм. Хто робить виключно з міркувань егоїзму, робить наперекір людській натурі, гнітить у собі природжені й невикорисні людські потреби. Він свого роду такий же фантазер, як і той, що мріє про надхмарні саможертви; різниця тільки в тому, що один злий фантазер, а другий лицемірний фантазер, але вони схожі тим, що щастя для них не досяжне, що вони шкідливі для себе і для других. Голодна людина, звичайно, не може почувати себе гарно, але й сита людина не відчуває себе гарно, коли навкруги лунає стогін голодних“²⁾.

І Ч. пробує дати своєрідний стандарт „позитивної“, нормальної людини, як суми егоїзму з альтруїзмом:

„Позитивний тільки той, хто хоче бути уповні людиною: дбаючи про власний добробут, любить і інших людей (бо самотнього щастя нема): зрікаючись мрій, невідповідних законам природи, не відмовляється від корисної діяльності“³⁾

Отже, у Ч. бачимо тут з одного боку визнання, що людина — продукт оточення, а з другого людина повинна працювати над зміною цього оточення. В моральних поглядах Ч. близько стоїть до французьких матеріялістів 18-го віку і в даному разі повторює одну з їхніх основних антиномій (що людина є продукт суспільства і в той же час, що думки керують світом).

Але головні твори Ч. свідчать про те, що перевагу в цій антиномії з боку моралі він віддає елементові волі, вибору людини. Як і у французьких матеріялістів — основа всієї діяльності людини — інтерес, егоїзм. І Ч. тільки намагається зробити його „розумним“ егоїзмом, об'єднати з суспільно-корисною працею.

Віра в могутність людської волі й вибору напрямку своєї діяльності брешить часто у Щоденникові, де Ч. весь час підкреслює свій егоїзм і працю для свого інтересу. І роман „Що робити“, і „Пролог“ підтверджують цю тезу силою зразків. Тільки дисонансом вривається факт самовідданої роботи Ч. на користь майбутнього щастя людей, якого він не побачить. Так само і мати Віри Павловни („Що робити“) свідомо виховувала свою дочку на продаж багатому чоловікові, а замість того виховала матеріялістку — новаторшу.

1) Ч. Антропологический принцип в философии 1860 т. VI ст. 228.

2) Ч. Очерки Гогол. периода ст. 207.

3) Там - же ст. 207.

Ці дисонанси мусимо з'ясувати особливостями епохи, коли працював Ч. Він бачив низький моральний рівень сучасного суспільства, його рабські інстинкти в політичній, громадській і родинній житті, бачив і причини такого занепаду в оджилих феодальних порядках і звичаях, у страшній матеріальній скруті народу, у поверховній брехливій освіті верхів.

І як завжди в епоху занепаду старого світогляду, у „зміни“ виростають крила певності себе і своїх можливостей, так Ч. виступав ідеологом „різночинної“ революційної частини суспільства, яка завойовувала собі місце в суспільстві, науці, ідеології. Картаючи варварство сучасної поміщицької та буржуазної моралі Ч. кличе найкращу частину суспільства до активного перебудування основ моралі, до викриття подлого продажного лицемірства офіційної моралі, одвертого визнання своїх потреб і інтересів, об'єднаних з загальним суспільним інтересом. З наукового боку Ч. визначає добро як „розумність“, об'єднує наукові досягнення з підвищенням морального рівня людини:

„Добро й розумність це два терміна по суті рівнозначних. Це та ж сама якість тих же самих фактів, тільки розглянута з різних пунктів зору: що з теоретичного боку розумність, то з практичного боку добро“¹⁾.

Тут не можемо не бачити переваги раціоналізму над об'єктивізмом, установки розуму, як найвищого критерія. Цей відгук гегелівської філософії стоїть у щільному зв'язку з характером епохи, як було сказано вище, і з характером діяльності Ч., просвітника-вихователя різночинної інтелігенції.

Перша боротьба, яку відкриває Ч. на фронті моралі разом з Белінським — зречення лицемірства й пошлости філістерів, що дозволяють робити все, що вгодно, під завісою ідеалістичних проповідей. Ч. підтримує Белінського, який почав це викривання в галузі літератури, але Ч. поширює цю вимогу на все життя. Особливо зворушує його співчуття сучасне йому й минуле становище жінки. Переглядаючи довгу історичну еволюцію жіночої долі, Ч. скрізь бачить рабство жінки в одвертій або прихованій формі. То вона Астарта — рабина мужчини, то Афродита — знаряддя чисто фізичної втіхи, то середньовічна, безкровна й далека „дама серця“ для лицаря, що зовсім не церемониться з власною жінкою.

А в сучасній Ч. вищій класі жінка економка, наложниця, а до того ще й знаряддя досягнення кар'єри чоловіком, як ота безщасна Савелова в ром. Пролог. Ч. стоїть на ґрунті цілковитої рівноправності жінок з чоловіками, як у суспільно-політичній сфері діяльності, так і в моралі. Він з любов'ю вітає перших жінок лікарів, він подає їх образ в особі Віри Павловни (Що робити). Особливо ж — фальшива нерівність жінок з морального боку обурює Ч. Із Сибіру він роз'яснює юнакам-сином, що „Честь — та ж сама для жінок і чоловіків, дівчат, заміжних жінок, старих: „Не бреші“, „не кради“, „не пий“ — тільки з таких правил, що відносяться до всіх людей без винятку, складається кодекс „чести“ у правдивому розумінні слова“²⁾. Але як досягти такої рівності моральних відношень? Ч. у даному разі підходить діалектичним методом Гегеля і будує таку тріяду: теза — пригнічення жінки. За антитезу треба взяти її

¹⁾ Ч. в Сибіру т. III ст. 19.

²⁾ Ч. в Сибіру вып. II ст. 93.

підвищення понад чоловіком. І тоді, нарешті, як синтеза виявиться повна рівноправність¹⁾. Ч. у цій своїй теорії не залишився спочивати на лаврах гарного висновку, а практикою всього родинного життя здійснив свою теорію. Жінка весь вік бачила від нього не тільки цілковиту пошану і свободу, але навіть побожність, іменно підвищення її позиції, її інтересів над чоловіком. Так Ч. практично провадив антитезу до сучасної йому поміщицько-буржуазної тези, в галузі морального розкріпачення жінки.

В нашому сучасному житті часто обвинувачують радянську владу в цій антитезі, — яка дається червоним судом у родинних справах. Але треба зазначити, що росте великий актив жінок — представниць тієї синтези, що про неї мріяв Ч. Так далекий філософ революціонер ствердив теоретично і власним прикладом практично широкі масові заходи Радвлади що до піднесення найтемнішого, найвідсталішого жіночого населення до рівня активних будівниць соціалізму.

Два основні елементи вказує Ч. у справі виховання дітей: з них перший, найкорисніший — власний трудовий приклад старших. Родині свого батька дякує Ч. за те, що він бачив цілоденну роботу всіх старших і це впливало краще від будь-яких моральних сентенцій. Але цим не вичерпаєш морального виховання дітей, ще лишається велика сфера розвитку дитини, її потреба з'ясувати собі все оточення, її питання й відповіді на це дорослих. В цьому відношенню Ч. розбиває вщент лицемірство „святих“ батьків і „повної одвертості“ янголяток дітей. Ч. справедливо зауважує, що неширі батьки не мають права вимагати ширости від дітей й обурюватися, коли її нема.

„Треба говорити дітям все, треба бути товаришами у всьому їх житті, треба бути з ними на такому рівні, щоб не було в них од нас нічого сховано, і щоб не було і причини затаювати нічого від нас“²⁾.

Така поважна й корисна тактика безумовно повинна давати бажані позитивні наслідки, твердий моральний ґрунт під ногами батьків і дітей, тепле товариське відношення між двома поколіннями.

З проблемою моралі безпосередньо зв'язана проблема культури, в напрямку виховання широких трудових мас від найвної простоти дикуна до свідомої „дорогої“ простоти вченого. „Людина нецивілізована і невчена — проста в розмові, природня у всіх рухах, не знає вивчених поз і штучних фраз. Але ледве помастилась вона лосем освіти шкільної та громадської, вона починає говорити й поводитись так, як не вміє проста людина. Розвиваючись помалу, це мистецтво доходить блискучого цвіту в різних педантах і педантках науки й громадського життя, показаних Мольєром, у гоголівських паніях „приємних у всіх відношеннях“, повітових франтах. Але людина істинно вчена і людина із справжнім світським вихованням говорить і ходить, вклоняється, сідає і підводиться також природньо, як до всім проста людина в своєму колі“³⁾.

Ч. відстоював цю „дорогу“ простоту, але він не міг не бачити, що в той час це було одиничне явище. В науці та в житті переважили педанти й „приємні пані“, згідно з загальним мізерним рівнем розвитку культури. Ч. картає чванковість, вважає її не за легеньку хибу, а за ваду поведінки⁴⁾, але разом з тим цілком розуміє, що

1) Ч. Дневник ст. 81.

2) Ч. Дневник ст. 371.

3) Ч. Оч. гогол. пер. ст. 315.

4) Ч. в Сибири вып. III ст. 77.

найосвіченіша частина суспільства стоїть ще на рівні його антитези, і тому масова висока культура — безумовно діло майбутнього, діло кращих умов для широкого розвитку народного. Зокрема проблему геніяльності Ч. цілком виводить із загальних суспільних умов і відкидає побожність перед генієм, як істотою вищого порядку. Навпаки, виникання геніїв є тільки перша ластівка масової геніяльності, залежної від вищого суспільного ладу:

„Геній — розум, що розвивався цілком здоровим способом, як найвища краса, — форма, що розвилася цілком здоровим способом. Коли хочете, красі й генієві зовсім не треба дивуватися; скоріше треба було б дивуватися тільки тому, що вони так рідко трапляються межі людьми: аджеж для цього людині треба тільки розвинутися, як їй завжди слідувало розвиватися. Незрозумілі й плутані забобони й недоумство, бо вони штучні, а геній простий і зрозумілий, як істина“¹⁾.

Починаючи під помітним впливом французьких матеріялістів, еволюція моралі Ч. все тісніше зв'язує її з дійсністю, з єдиним можливим для неї ґрунтом практичного життя. Покинувши потойбічний християнський ідеал, Ч. черпає могутні сили для свого світогляду й гарту в об'єднанні з суспільством, його умовами, його потребами. Ця нерозривність од практичного життя й розуміння його потреб і суспільного розвитку, надавала активного бадьорого характеру моралі Ч. В його творах і в самому житті відчувається високий *tonus*, процес продуктивного внутрішнього горіння, здоровий об'єктивний оптимізм, — наперекір всім тимчасовим злочинствам і гнобителствам царату. Почуваючи правоту своїх поглядів, їхню неминучу майбутню перемогу, він каже: „хай буде, що буде, а буде кінець-кінцем і на нашій вулиці свято“²⁾.

А раз так, то нема чого спускати голову, нема чого журитись. В тундрах Вілюйська цей світогляд давав змогу Ч. не тільки підтримувати свою моральну рівновагу, але й рішуче засуджувати модне в той час захоплення Шопенгауером з його трансцендентальним песимізмом. Ч. рівняє цей песимізм до Лермонтовського вірша: „И скучно и грустно“. Тільки, на його думку, хвильовий настрій Лермонтова після військового бенкету, після чарки, ніяк не слід покладати в основу всього світогляду людини, як це робить Шопенгауер з братією. Щільна ув'язка моралі з практикою життя, мало того — філософське обґрунтування її в зв'язку з ходом процесу розвитку суспільства, давали змогу Ч. вірно критикувати сучасні йому морально-філософські напрямки й вірно передбачати деякі основні моральні підвалини практики диктатури пролетаріату.

ЕСТЕТИКА В ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

Естетика в світогляді й творах Ч. посідає почесне місце. Естетиці присвячена магістерська дисертація Ч. та й більша частина статтів у *Современнику* (на літературні теми). Отже, перед нами в даному разі задача висвітлити й компактно подати відношення Ч. до мистецтва. Коли в галузі етики Ч. викликав обурення „світу“ за цинізм і розпусту своїх поглядів, то треба зазначити, що й естетичні погляди Ч. для більшости тодішніх спеціалістів та публіки були дивні й нові, хоч він багато скористувався із естетики Гегеля, але

¹⁾ Ч. Оч. гог. пер. ст. 123.

²⁾ Ч. Критика фил. пред. ст. 333.

публіка того часу сиділа ще на принципах роз'єднання мистецтва од життя, навіть протиставлення й перевищення ролі мистецтва, в порівнанні з дійсністю. Вже магістерська дисертація Ч. „Відношення мистецтва до дійсності“ викликала здивування в його професорів, які читали йому „зовсім не те“, що почули від молодого автора. Ч. оголосив війну пануючому тоді напрямкові естетики. Головні його твердження найперше торкалися „гарного“ (прекрасного), ставили його вище над дійсністю і визначали гарне як „повний прояв загальної ідеї в індивідуальному явищі“. Ч. цілком одкидає таке значення, як порожній звук. Справді, що значить прояв загальної ідеї в індивідуальному явищі? Чому гарне мусить стояти над дійсністю? Ч. їх ув'язує до купи й знаходить, що гарне є сама дійсність, гарною здається людині та істота, в якій вона бачить життя, що нагадує її життя. В той час, як сучасна критика ставила ідеал прекрасного на нерухомий абсолютний п'єдестал над потоком життя, Ч. виводить ідеал краси із умов і потреб життєвої практики і в класичних незрівняних образах показує причини виникання ідеалу сільської та великопанської краси. Чисте повітря, добра їжа, здорова робота вимагають рум'яних лиць, міцного, не дуже гладкого стану, величезних рук і ніг у сільській красуні. Розкішне, ледаче життя, інтриги й романи вимагають прозорості тонкості зменшення кінцевостей, блідного обличчя¹⁾. Всякий „ідеал“ витікає тільки із практики. Коли в розумінні гарного сучасна Ч. наука розрізняла гарну форму від будь-якої суті, Ч. це гаряче спростовував, знаходив „об'єктивно гарне“ в змістові, а гарна форма в ньому не набуває самостійного трансцендентального значення, а тільки означає відповідне своєму змістові. Порівнюючи дійсність з людською фантазією, сучасні літератори „богиню фантазії“ протиставили убогій дійсності. Ч. подивився на їхнє взаємовідношення всебічно і цілим рядом доказів довів значну перевагу й багатство, красочність дійсності над фантазією, яка, скільки не силкується утворити надприродну красу, або найжахливіших потвор, все ж таки обмежується варіаціями тих елементів, що знає з досвіду. Райські гурті бліді й туманні перед красою живих жінок. Найжахливіші дракони фантазії поблідли в ніщо перед геологічними знахідками вчених. Це все є доказ того, що фантазія тільки відбиває багату дійсність, але, як всякий одбиток, значно слабша від оригіналу.

„Були часи, коли мрії фантазії ставлено куди вище від того, що представляє життя й коли сила фантазії вважалася за безмежну. Але сучасні мислителі уважливіше від попередніх розглянули це питання й дійшли до висновків, цілком протилежних... Сила нашої фантазії зовсім обмежена і твори її дуже бліді й слабкі супроти того, що дає дійсність. Найпалкіша уява никне, силкуючись уявити мільйони миль, що відділяють землю від сонця, надзвичайну швидкість проміння й електричної течії. Найідеальніші полаті Рафаеля, як виявилось, є портрети з живих людей; найпотворніші тварини мітології й народні забобони вийшли далеко не так несхожі на наших тварин, як страховища, відкриті природниками; історія та уважне спостереження сучасного побуту, довели, що живі люди, навіть зовсім не з числа завзятих катів, або героїв добродійства, творять злочинства, куди жахливіші й подвиги куди вищі, ніж усе, що вигадали поети“²⁾.

1) Ч. Отнош. иск. к действит. т. I 1868 ст. 45 — 46.

2) Ч. Очерки гог. пер. ст. 205.

І так пора відвести фантазії належне місце, розвінчавши її начеб-то підвищену позицію і значення в порівненні з дійсним життям.

На закиди чистих естетів дійсності, що вона вся мінлива й відносна в той час, як гарне в мистецтві абсолютне, постійне, на таке твердження Ч. протиставить статику творів значної частини мистецтва (малярства, скульптури, літератури) живій динаміці життя. Що програє природа від зміни освітлення або сезонів? Це не заважає пейзажеві бути гарним. Ми не надивимось на живу мінливу красу людини або природи, а найзавзятіший amator не витримає довгий час без кінця дивитися на красу картини. Через те дійсність і вища від гарного в мистецтві, що вона невинною зміною вражень і відтінків дає все новий позиток нашим почуттям і розумові. Гарне в дійсності — величина об'єктивна, що цілком задовольняє людину, і зовсім не від недостаті гарного в житті взагалі виникають твори мистецтва. Мистецтво старається дати, відтворити все те, що нас цікавить у житті. Наприклад, картина моря, портрет милої людини хоч трохи заміняють їх, коли не маємо перед очима в дійсності.

Коли Ч. порівнює твори мистецтва з природними їх оригіналами, він дає перевагу творам природи, як значно вищою структурою й досконалістю виконання, бо „твір мистецтва — твір життєвого процесу, твір живої людини, що виконала його не без важкої боротьби, і на творі одбивається важкий, грубий слід виробництва“¹⁾.

Отже, не химерний лет вільної бездільної фантазії, а праця, частина необхідної суспільної виробничої праці — ось що утворює гарні образи мистецтва.

Об'єднуючи щільно мистецтво з життям, Ч. обстоює гегелівський принцип розглядати твори мистецтва в зв'язку з епохою і часом. І тут за Ч. природа стоїть вище від мистецтва, бо вона раз по раз одомолюється й відновляється, а твори мистецтва помалу старіють. Мова Шекспіра для нас уже важка. Фарби італійського відродження гаснуть з плином часу. Зрозуміти твір мистецтва ми можемо тільки в контакті його з певною епохою та її умовами.

Дисертація Ч. зробила величезне враження на кращу частину освіченого суспільства своєю демократизацією мистецтва, поширенням почесного звання мистецтва на всі царини людської роботи, які мають на меті задовольнити почуття гарного. Сучасне Ч. мистецтво починалося урочисто з архітектури, а багато галузів вишуканої роботи відкидало у низи ремесла. Ч. визнає, що мистецтво поширюється на виробництво меблів, садівництво, навіть моди.

Всі галузі промисловості, всі ремесла, що мають метою задовольнити „смак“ або естетичне почуття, ми визнаємо за „мистецтва“ в такій же мірі, як архітектуру, коли їхні твори задумані і виконані під переважним впливом нахилу до краси й коли інші цілі коряться цій головній меті²⁾.

Касуючи аристократизм і вузьку обмеженість сучасної йому сфери мистецтва, демократизуючи сферу гарного на службі людським потребам, Ч. викриває поверховність і фальш у відношенні широкої публіки до творів мистецтва і так оцінює паралель творів природи і мистецтва в устах публіки:

„Краса й величність дійсного життя рідко являються нам патентованими, а про що не гремить слава, те мало хто спроможен

¹⁾ Ч. Отн. иск. к дейст. ст. 101.

²⁾ Там - же, ст. 104.

зауважити й оцінити; явища дійсності — золотий зливочок без штампу; дуже багато відмовиться вже через це саме взяти його, дуже багато не розбере, що це не мідь; твір мистецтва — банковий квиток, в якому дуже мало внутрішньої вартості, але умовну вартість його гарантує ціле суспільство, ним дорожить всякий і навіть мало хто розуміє, що вся його вартість у представництві золотого куска¹⁾.

Коли хвалять усі, то обиватель і собі повторює за всіма безпечно, бо „не можна ж проти всіх“. Так виникає мода на певні картини, музичні й літературні твори, що часами підноситься на п'єдестал міщанська юрба. Красним письменством, як найважливішою формою служіння мистецтва на потреби суспільства — дуже серйозно цікавиться Ч. „Нариси гоголівського періоду рос. літератури“ виявляють ті ж основні думки в галузі літератури, що й відносно всього мистецтва взагалі. Ув'язка літератури з життям, правдивість і вартість основних думок — такі задачі ставить Ч. перед літературою, що до змісту її. Розглядаючи розвиток російської літератури, Ч. тезою ставить псевдокласицизм ломоносівської доби, антитезою — романтичну літературу, а синтезою реальну літературу гоголівського періоду²⁾ Ч. мало уваги присвячує періодові Ломоносова, одмічає тільки, що правдива оцінка його прийшла аж в пору Гоголя, коли перешумувало й захоплення Ломоносовим і пізніше звучання над ним з боку романтиків, прийшла пора віддати йому пошану, як необхідному попередникові гоголівської школи.

Дуже влучно характеризує Ч. романтичну літературу, як „набмисне розпатлану“ в контраст до зализаної псевдокласичної. Але ця набмисна розпатланість особливо яскраво показує свою неприродність, надуманість у „страшних“ картинах романтичних творів, де що не крок, там і кров, кинжали, привиди й порожнеча позад них. Такі письменники „дбали тільки про те, щоб малювати бурхливі страсті й роздирабельні ситуації шаленофразистою мовою“³⁾.

Про життя, про його потреби найменше дбали романтики. Аби виконати всі правила стилістики й поетики, аби накласти у змісті страшнішу купу надлюдських подій — і твір готовий. Романтизм став шаблоном в пору розцвіту діяльності Ч. Він приходився до смаку широкій, міщанській прозаїчній публіці, яка валила гори й море на Гоголя й Лермонтова з їх одвертим описом всієї фальші сучасного суспільства. Белінський, Ч. воювали в літературі з філістерами, як і Енгельс. Ч. за Белінським викриває лицемірство публіки, що обурюється на одверте викриття інтимних рис своїх героїв, вимагає солодких героїв і полинових катів в драпировці неймовірних подій.

Естетика в Ч. має утилітарний характер, зрікається чистого „мистецтва для мистецтва“, ставить мистецтво на відповідальний пост допомоги трудовому суспільству.

Широка демократизація мистецтва, як відбитку, заміни дійсності, як втілення краси у всі галузі роботи промисловості, в побут широких мас наближають Ч. до нашого часу, а свій він значно випередив, чуло й вірно оцінюючи найкращу передову толішню літературну течію. А що Чернишевського не розуміли навіть кращі критичні розуми того часу, можна судити за прикладом Пісарєва, що

1) Там - же ст. 132.

2) Ч. Оч. гогол. пер. ст. 171.

3) Там - же ст. 20.

зрозумів дисертацію Ч. за „руйнування естетики“, що Писарев, як крайній утилітарист, вітає. Але тут можна провести паралель в „руйниницькій“ роботі Ч. з подібною ж роботою Енгельса над філософією. І той і другий нищать, касують не естетику (не філософію), а привилейований наджиттєвий, неприродний стан їх, куди їх занесла дозвільна фантазія невисокого культурного рівня.

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ ТА ЙОГО СУЧАСНИКИ

Із всього вищезазначеного ясно, що Ч. був чужим для величезної більшості своїх сучасників як на літературно-науковім, так ще більше на політичній фронті.

Що до наукової діяльності Ч., то гострий діалектичний розум його і сила аргументації багато крови зіпсували визнаним офіційним авторитетам. Наприклад, відомий філолог-фольклорист Буслаєв багато горя зазнав од Ч.: в еклектизмі, в мішанині поглядів, у відсутності єдиної установки та єдиної провідної думки винув його Ч. у „Полемічних красотах“. Коли ж Буслаєв думає викругитись і посилається на те, що в його творах є і думки Чернишевського, той запевняє, що це й лихо, що вони там є, перемішані з діаметрально-протилежними. Але ж Буслаєв ще був сила, величина багата хоч би величезним фактичним матеріалом, що він зібрав. Значно важче доводилось Ч., коли проти нього виступали попи, подібні київському проф. Юркевичу й тріумфально задавали елементарні питання застарілої кантівської школи в той час, коли сам Ч. переступив уже вперед за гегелівську школу. Тоді доводилось Ч. радити таким опонентам покинути старі семінарські „задачі“, почитати і постудіювати досягнення нової науки. Але не завжди міг Ч. так одмахнутися від своїх горе-опонентів, бо вони це приймали, як втечу його з фронту, як свою перемогу, а тому доводилося вести нудну примітивну для Ч. полеміку:

„Почуваєш себе ніяково, наче-б міркував про те, чи справедливо докоряти Волзі за те, що вода стоїть у ній нерухомо. Що робити з такою думкою про непорушність води Волги? Пояснювати її недоречність здається образою для очей і здорового сенсу; а тим часом спробуйте не відповідати, коли хто висловить її, — і людина, що вивезла таку дотепну догану, буде уявляти, що її правда. А коли таких дотепних людей багато, то на совісті вашій буде лежати важкий гріх, коли ви їх покинете у темряві“¹⁾.

Оцей убогий примітивізм сучасної йому думки викликав одверті сарказми Ч. і викликав величезне обурення проти нього людей офіційної науки. Дилетанти — еклектики в науці, вони складали священну незайману касту для всіх „непатентованих“ людей, а таким всемогутнім патентом на вченість і авторитет був у їхніх очах диплом. З боку Ч. було великим героїзмом оголосити війну цьому культові диплома. Коли ця війна у той час викликала жах і нерозуміння з боку сучасників, то доцільно її згадати навіть у наш революційний час, коли все ж таки залишилися величезні спадки надзвичайної пошани до „дипломованих людей“, а особливо ще з штампом царської освіти.

Ч. сам належить до касты дипломованих, але мусів одвертатися від неї, шукаючи живих, активних будівників майбутнього. Для нього

¹⁾ Ч. Очерки ст. 248.

диплом сам собою — той же банковий квиток, гарантований суспільною традицією, як вище приводилося про твори мистецтва. Ч. шукає корисних працівників і знаходить одного з таких у особі Белінського, на жах ученої касті зовсім не дипломованого. Захищаючи Белінського від призирства вченої сили, Ч. приводить зразки наукових послуг з боку відкупників (Лавуазьє), дипломатів (Гумбольдт), матросів (Дюперон), шевців (Яків Беме), яких шанує наукова думка Європи, не питаючи про їхні патенти. Ч. пропонує вченим критикам вчитатися в самі твори Белінського й на основі їх виводити свої висновки: „Белінський не був ні шевцем, ні матросом, ні дипломатом, ні банкиром, ніяке життєве ремесло не відтягало його від книжок; але він не мав дипломів, яка ж тут може бути вченість, судить самі.

Та гляньте, догадливі судді, на самі твори й тоді вирішуйте питання про вченість письменника з його творів¹⁾. Ця вимога була цілком незрозуміла для представників офіційної науки, вона хитала під їхніми ногами ґрунт спокійного авторитету, ситої дрімоти на лаврах еклектизму й некритичності. Це не дивувало Ч., він ще від Гегеля добре засвоїв ту істину, що „люди рутини винуватять у нещасті всякого новатора за те, що він новатор“²⁾; того ж Гегеля професори оголосили „людиною обмежених здібностей“.

А через те новаторові доводиться, часом з болем серця, розривати старі дружні зв'язки в міру розвитку й ускладнення суспільного процесу³⁾, коли старі друзі липаються в хвості історичного процесу. Тут помічаємо чисто ленінську рису в натурі Ч., ту стару рису — „Amicus Plato, sed maior amicus veritas“, що штовхала й Чернишевського й Леніна на розрив з друзями на принциповому ґрунті. Тільки Ч. легше було розривати, ніж Леніну, бо в оточенні Ч. не було величин плеханівського калібра, його опоненти були дрібненькі чиновники од науки й критики. І Чернишевському доводилося хвалити деяких із них (Брамбеуса) за те, що на посту провідного критика наробили мінімальну дозу шкоди, що не були дуже дурні.

Ч. вимагає наукової добросовісності від спеціалістів не тільки у своїй науці, але особливо, — коли вони зачіпають чужу галузь. Особливо це Ч. відносить до тих природників, що втручаються до філософських проблем. Взагалі природознавство заслуговує всякої пошани, співчуття, хвали. Але й воно може сприяти порожній і дурній балаканині. Це трапляється з ним в дуже великому розмірі, дуже часто, бо величезна більшість натуралістів, як і всяких інших учених — спеціалістів-учених — не мають загальної наукової освіти й тому, коли здумається їм пофілософствувати, філософствують як попало, а філософствувати вони майже всі люблять⁴⁾.

Ця думка й тепер цілком актуальна й часто її зустрічаємо в полеміці діялектиків з механістами, яких значна частина „філософствує“ в напрямку, вказаному Ч. Основні вимоги, які ставив Ч. перед сучасною йому наукою, не находили відклику, хоч без цих основних вимог неможлива точна наука: єдиний принцип і установка наукового твору, послідовність, наукова добросовісність — все це лишалось самотнім закликом і Ч. почував законну зневагу до вартості такої науки, такої критики. Цього призирства Ч. не змінив.

¹⁾ Там - же, ст. 251.

²⁾ Ч. Полемич. красоти, т. 8, ст. 275.

³⁾ Там - же, 225.

⁴⁾ Ч. в Сибіри, т. II, ст. 57.

Холодний убивчий клімат тундри, навпаки, зміцнив його силою перевірки в лабораторії філософського мислення Ч., і висновок пише він синові: „я не мав сили розуміти, що можуть бути зовсім пусті цілі довгі течії науки, що мали й міцних представників. Російські вчені (с. т. дуже дрібні вчені), мого часу находили, що я мало шаную знаменитих учених. Я занадто шанував багатьох знаменитих учених, яких зовсім не варто було шанувати“¹⁾.

Ми знаємо особливу вартість діяльності Ч.—синтезу його мислення з практикою, життєвий, активний характер його висновків. І звертаючись до практичної діяльності Ч. знаходимо й тут неблаганну гостру критику сучасних йому політичних діячів. Не дивно, що Ч. ненавидів зубрів-дворян, але все ж таки вони діставали від нього гран пошани в порівненні з крутіством і недоумством лібералів. Ці ліберали сновигали навкруги історичного процесу між поміщиками й Ч., пришивали західні європейські парламентські терміни й розуміння, не дивлячись, наскільки вони відповідають умовам російської дійсності. Наслухавшись такого красномовства, Ч. дає пародію на нього: „я приношу користь — це приємно чути: в Росії є опозиція — це чудово; і я — один із представників її — це дуже похвально для мене. Дякую вам: ви відкрили мені очі“²⁾.

В той час, як ліберали галасували про величезний вплив і значення того або іншого міністра, Ч. бачив у них тільки „писарів“, покірних загальній системі царату (Пролог). Крайність поглядів Ч. цілком гармоніювала з його полемічними методами: за гострий тон, за безмилосердну критику змісту й форми творів його ворогів Ч. дістав ненависть і жах з їхнього боку, що він сам чудово розумів і художньо змалював ті окуляри, через які дивилася на нього більшість інтелігентів того часу. „Ця постать — представник жажливих думок, вроджених російському народові, народові мужиків, що не розуміють, нічого крім повної мужицької рівності“³⁾.

Ч. не церемонився із своїми сучасниками, поводитися з ними рішуче й гостро, викривав як хиби, так і гріхи сучасних діячів, йому часто попадало за брутальність тону, дикість полеміки і він мусів пояснювати своє поводження: „Вічно задають питання, чому землероб оре поле грубим залізним плугом або сохою. Та чим же інакше можна зорати родючий, але важкий ґрунт? Невже можна не розуміти, що без війни не розв'язується ні одне важливе питання, а війна ведеться вогнем і мечем, а не дипломатичними фразами, які доцільні тоді, коли ціль збройної боротьби вже досягнута“⁴⁾.

Бойовий темперамент Ч. штовхав його на гостру полемічну боротьбу. Гнівні лайки втішають його, він, як і Ленін, бачить свою нагороду в обуренні ворожого табору: „Приємність читати гнівну лайку проти себе,приємність, вищої від якої нема нічого для письменника, що любить хитати старі чванливі забобони“⁵⁾.

Раз добро не можна опанувати без зневаги зла, хай лається зло. Чим гірше лається, тим очевидніша його поразка. Але в боротьбі з ворогами не вичерпувалася вся натура Ч. Ми знаємо з його листування з Некрасовим і Добролюбовим, як він високо цинив і шанував корисних робітників, як він чуло й тепло дбав про їхні інтереси,

1) Ч. в Сибіри, вып. II, ст. 141.

2) Ч. Пролог, ст. 120.

3) Ч. Пролог, ст. 170.

4) Очерки, ст. 130.

5) Ч. Критика филос. предуб., ст. 306.

улаштовував їхні спрази, забуваючи про себе. Це чисто Ленінська риса в людині, яку Тургенев прозвав „гадюкою“.

Не провина Ч. була в тому, що йому довелося працювати в пору глухого реакції, що неймовірна сила темноти, підлизництва, крутійства значно переважувала сили окремих одностумців Ч. І тим можна пояснити песимізм Ч., його одверте призи́рство до більшості сучасного суспільства і сердечний до сліз жаль за долю російського народу: „Що таке всі ці розумні люди: о які сліпі дурні! Мізерне суспільство, які в нього керовники! Бідний народ, чого чекати йому від такого суспільства з такими керовниками“¹⁾.

¹⁾ Пролог, ст. 135.

А. ПРИХОДЬКО

Гнат Михайличенко¹⁾

Г. Михайличенко в своїх творах встає як видатний революціонер, що зі шкільного стільця ще в 1911—12 р. пірнув у вир нелегальної революційної боротьби з її жахливими і відважно-героїчними пригодами, та рано пізнав режим царської в'язниці, і жанлармське катування, і заслання в просторах холодної, дикої Сибірської тайги. А в Жовтневу революцію України він уже увійшов, як один з керівників класової боротьби. І в найлютішу пору кривавої бойни, в денікінському підпіллі Г. Михайличенко загинув в льохах генеральської інквізиції смертю хороброго.

Од Г. Михайличенка ми маємо літературну спадщину, що її нині зібрано. Ці аркушки з тюремних спогадів, нотатки, „листки з під снігу“, що на них вилились переживання і відблиски велетенської душі — заслуговують особливої уваги, як продукт безперечного першорядного таланту: яскравого, оригінального, самотнього і... самотнього.

Ясним метеором промайнуло життя геніального самородка у величних хвилях революційного руху аж до трагічного кінця. І на скрижалях української історії, що її створив кров'ю і залізом пролетаріят, лишилась ніжна і тяжко-драматична творчість Г. М.-ка як якийсь парадокс, як скалки чудових узорів, що випадково збереглися після руїни, як рештки фрагментів, на яких заховались сліди таємничих знаків нерозгаданого надзвичайно змістовного, глибокого життя.

Неспокійна, небезпечна і завжди майже мандрівна доля революціонера не сприяла можливості для Г. М.-ка розвинути, скультивувати і виявити могутню потенціальну творчість літератора-поета. Талант Г. М.-ка, як письменника, проривався стихійно з-під ґрат підпілля царизму, вибухав з юнацько-молодої, як рідко темпераментної індивідуальності, яку зламано підпільним життям, скалічено тортурами царських в'язниць... Гнат М.-ко був виключно кріпкою натурою з сильним аналітично-філософським розумом, з надзвичайним темпераментом, з залізними вольовими імпульсами, що завжди становили передумову, запоруку перемоги в тій або іншій акції, бо могли повести його на всяке взятє ним до виконання завдання і — навіть на божевільний відважний героїзм. Але водночас він мав і ніжне ліричне серце. І ліризм це — та риса, що розм'яшувала крицеву постать революціонера-вождя М.-ка, та штовхала і скеровувала його на шлях літературної творчості.

Таємними струмочками, родничками інтимності виливалися глибокі, поетичні емоції Гн. Михайличенка в формі новелок, написаних

¹⁾ Ця стаття написана яко вступна до літературних творів Г. М.-ко, що їх незабаром видає ДВУ.

чудовою віршованою прозою. Ці твори були проривом нестримного лірично-поетичного надхнення музи Гн. М-ко, що відривала його від віру революційної бурі та відносила до тихої оази творчости поета.

І тяжко сказати, що переважало в душі Г. Михайличенка: революціонер, відважний борець, чи письменник-поет, що крадькома у кутку в'язниці на шматках газетного паперу, або в нелегальному помешканні, під погрозою щохвилинного арешту і смерті „слова разком нанизав між рядками свого смертного присуду, написав власною кров'ю...“¹⁾

Безперечно те, що Г. М-ко на арені великої борні був і поетом. Могутній гомін життя, процес історичної боротьби — вимагав від кожного салдата-борця насамперед кебети революціонера. І Г. Михайличенко був ним до загину. Одначе в середині у нього завжди палало невгасиме багаття ніжного, елегійного лірика. І чим тяжчі переживання поета, тим сильвіша емоціональна насиченість його творів. Історія революцій знає не мало прикладів, коли творчий екстаз поета-лірика підносився до апогея в хвилини найбільшої небезпеки. Як відомо, Каміл Демюлен і Андре Шеньє у французькій революції перлини своєї ліричної творчости лишили напередодні перед стратою на ешафоті. І Гн. Михайличенко перед смертю пише „Блакитний роман“, напоєний надхненням останнього подиху, останнього проміння світла, з пророчою посвятою життю: „На втраті тебе я пригадую, останній свій погляд тобі я присвячую“.

Літературні твори Г. Михайличенка, як вже ми сказали, складаються здебільшого з коротеньких новельок, шкіців, з психологічних художніх мініатюр, та нотаток з власних його переживань і настроїв. Вони — і кожний сам по собі, і в циклах — ув'язані закінченою художньою концепцією, оформлені задумом, оздоблені і наповнені імпресією великого майстра, виключного в сучасній українській літературі чарівника слова. Мова Г. М-ка, як гіпноз — приадна і легка; вона захоплює читача своїми несподіваними зворотами, хвилює симфонією незвичайних музичних ритмів і сполучень... Але характерною особливістю творчости Г. М-ка є надмірна емоціональність і любовний ліризм. Кохання, як лейт-мотив, проходить зажуреним акордом через всі майже його твори. І цікаво особливо те, що більшість цих творів написано у в'язниці, в підпіллі, і в період активної класової боротьби, себ-то тоді, коли Г. Михайличенко горів, як борець, в огні класової війни.

Мимоволі у кожного, хто читає твори Г. Михайличенка, виникає питання: чим же пояснюється той парадоксальний факт, що письменник-революціонер, який перебував на бойових аванпостах і закликав трудящих до борні, мав водночас такий сильний лірико-індивідуальний ухил? Чому бракує бойових соціальних мотивів? Чому замість патосу життя брешуть ноти журливого кохання, суму про нездійснені мрії, згучать мелодії знесилоного стогону, страждання зламаної душі? Чому від творчости Г. Михайличенка віддає незрозумілим ніби упадництвом та приниженим тонусом життя? Чому?

Перед тим, як відповісти на ці запитання, ми дозволяємо собі дуже коротенько зупинитися на основних мотивах творчости письменника.

Всю невелику спадщину Г. Михайличенка, на мій погляд, можна розподілити за мотивами на чотири групи: 1) В'язниця, 2) Місто, 3) Лірика, вірніше лірична проза і 4) Ріжні по характеру твори.

¹⁾ „Блакитний роман“.

Тюрма — це те найбільш трагічне, що вплинуло на психологію творчості Г. Михайличенка та знайшло собі відзеркалення в усіх його творах.

Передусім в'язниця обпалила молоду юнацьку душу Г. М.-ка, що з романтичним екстазом, захопившись голубою мрією про соціалізм, пішов на нелегальну революційну роботу за режиму царя. Вона надломила ніжну експансивну істоту юнака, глибоко вразила тонку, чулу і глибоку психоорганізацію; вона була могилою, що замикала в товстих мурах живу людину, обривала у неї всі життєві надії. В'язниця в уявленні Г. М.-ка була конденсованим символом капіталістичного суспільного ладу: могутнім, часом здавалося, непереможним: навіть сонце не пододало страшної тюрми („Тюрма“).

В тюремних зошитах він лишив оповідання: „Погрози невідомого“, де змальовує виключне напруження людської психіки, доведеної до галюцинації. У героя оповідання з'являється настирлива ідея про самогубство. Герой галюцинує і в афективному стані ледве не кінчає самогубством.

Твір цей автобіографічний. Г. М.-ко змальовує самого себе, свої переживання, роздвоєність власного я. Пригадую, коли ми з Г. М.-ко в 1918 р. сиділи у в'язниці і чекали виконання смертного присуду, він в одну з гарних хвилин (і у в'язниці бувають гарні хвилини) розповідав про свої минулі тюремні пригоди і зокрема розповів епізод про те, як він ледве не повісився. Це, власне, і був переказ його оповідання „Погроза невідомого“ без жодних змін. Потім я прочитав це оповідання в альманахові „Зшитки боротьби“, що його підготував до друку небіжчик... „Погрози невідомого“ один з найкращих художніх творів Г. М.-ка. Це шедевр художньої репродукції тюремного психозу: реалістичний, яскравий, вражливий... Він заслуговує вивчення не лише митця, але і психіатра.

„Погроза невідомого“ у Г. Михайличенка значиться в циклі з „Тюремних зошитів“. Але цей підзаголовок можна додати до всіх майже його творів, бо більшість з них написано або в неволі, або в умовах нелегального життя.

В'язниця, надломивши психологічну рівновагу Г. М.-ка, назавжди залишила в ньому „знаки незнані“, невиявлені якоїсь роздвоєності, що є характерна для його життя і творчості.

Суть цієї роздвоєності, своєрідного дуалізму в тому, що Г. Михайличенко могутньою волею і розумом підкоряв в собі болше і пекуче ниття своєї виснаженої до краю нервової системи — і на арені революційного та громадського життя був монолітний як людина: розум, воля й чуття перебували в певній видимій гармонії. Але, лишаячись з самим собою на самоті, він попадав в полон свого чуття, рефлексій і „гри“ напружених нервів. І тут уже діяв Михайличенко другий: той, що в певному емоціональному екстазі набував метерлінківську прозорість бачити потойбічну „душу речей“, кантівську „річ в самому собі“, той, чия гострота уявлень і творення фантастичних образів пересягала навіть виключну барвовість образів і різноманітність форм славетного художник Чурляніса; той, що образи свої доводив до грані галюцинацій...

Досить указати для підтвердження наведеного, що в багатьох його творах діють дві особи: „Я“ і „Ти“, які по суті є виявлення напівсимволічних, напівмістичних трансів (Історія одного замаху, Погроза невідомого, Блакитний роман і інші). Важливе також є і те, що Г. М. — ко, перебуваючи в творчому захопленні, з надзвичайною

барвистістю і яскравою детальністю фіксує всі свої спостереження всі польоти часом дивною і геніальною фантазією та нотує в своїх оригінальних творах.

Другий мотив творчості Г. М — ка — місто, що відбилось в новелях з циклу „Місто“. Письменник малює кілька образів з нашої соціальної дійсності, які є пережитками старого суспільного устрою (Повія, Старчиха, Дівча). Він сумує над болячками і соціальними антагонізмами нашого міста, виявляючи знову надто вражливу, навіть сантиментальну письменницьку душу.

А найбільшим розділом у Г. М — ка є його ліричні твори з „Блакитним романом“ включно. І художня якість їх надзвичайно висока: вона дорівнюється до найліпших вірців світової лірики. Форма і композиція їх самотутня, оригінальна, хоч деяка частина їх неначе заховує на собі сліди впливів Уїтмена, якого Г. М — ко не міг не знати.

Але в них надто сильне особисте, суб'єктивне.

Його ліричні новелі, то безперечні еротичні страждання, його безпосередні переживання. Вони втілені в незвичайні художні форми, оброблені в своєрідному, властивому лише Г. М — ко стилі і, як літературні вірці, це етюди високомистецького надхнення самотнього в українській і, я-би сказав, в світовій літературі письменника-поета.

І вся ця лірика до краю, до хоробливості мінорна: це або стогін велетня з переламаними крилами щастя, або лебедина туга хорої людини, що живе лише блакитною мрією про потойбічну даль, про „Мавку Іріс“ („Блакитний роман“), про сонячну гру осіннього суму...

Ось тут ми підходимо до відповіді на поставлене раніше запитання: „Чому“?

Але настрої розпуки, скарга на самотність, марно витрачену молодість і, взагалі, мотиви часом безмежної печалі і суму в творчості Г. М — ка — це не ідеологічне упадництво (той, хто знав Г. М — ка, мусить це відкинути). Ні. Це лише фрагменти настроїв і переживань, що з'являються в вирі боротьби, як певна реакція, в надзвичайно тяжких нелюдських умовах тюремного і нелегального життя. Вони природньо могли з'явитись у юнака, що ліпші роки розквіту свого юнацтва віддав в'язниці, боротьбі.

Перебуваючи зеленим романтичним юнаком на засланні в далекому Сибіру, в його казково пустельних і страшних тайгах, Г. М — ко мріяв пристрасно про образ дівчини, бо „я після довгих років неволі відчув, що чогось мені бракувало, що не зовсім одноцільний я“... („Дівчина“). І він кличе і „шукає її скрізь, навіть там, де... не можна знайти: в закутках порожньої кімнати, під столом, за бганками вишитого квітчастого настільника, в скрині з листами, за сніговими наметами, в ополонках з крижаню водою“... („Дівчина“).

А в „Блакитному романі“ Г. М — ко в уста одної з своїх героїнь — Іви вкладає свої пояснення про жагуче прагнення до особистого: „Тепер дуже вподобали льохи (ховатись в льохах). Згадавш про цю неминучу долю і затремтиш. Так хочеш жити, вхопити від життя найбільше... Ви знаєте, як щемить боляче, коли мов перед смертю перегортаєш сторінки свого життя і не знаходиш всього, що мусить бути — не знаходиш особистого життя. Коли б не фанатична віра в неминучу за стільки років виборону перевагу червоного все-світу... І хоч не нам про це говорити, все ж хочеться. Хочеться тієї ніжності, якої давно не знав, яка цінна...“

Оце і є ключ до розгадки характеру творчості Г. М — ка. А коли ще додати, що Г. М — ко був завершений естет, який вважав, що

„пошана до прекрасного тебе зупинить по дорозі до злочинства“ („Кольорові аркушики“), то зрозумілою стає і та екзотично-чарівна пишність фангастичних образів і форм його творів, в які він втілює бризки і скалки своїх калейдоскопічних багатогранних емоцій.

Молодості властива романтика і ліризм. І це є перше і головне пояснення мінорности лірики Г. М — ка. За ґратами, в неволі, 20-тилітній юнак мріяв про людське: про дівчину, про радість і насолоду кохання. Сидючи на кручі (у Києві) в конспіративному помешканні, він писав „Листки з під снігу“, складав прекрасні вірші в прозі „Зацвіла моя любя“.

В музиці новельок-віршів він виливав свої болі, розв'язував зворушеність своєї душі, здобував, як в акордах сумної симфонії, відпочинок перевтомленої, напруженої нервової системи. В ліриці і символіці творив казку-поему, марив про сонячну блакить, про блакитний роман, що на крилах мрії вливали йому насолоду життя, барви зелено-сонячної радості, ентузіазму...

Вибренівши на струнах ліричного екстазу свої летючі настрої він — як після ніжно-мрійної музики — заспокоєний і окрилений ідеєю визволення, знову кидався у вир боротьби.

Не можна обминути і того факту, що своїх чисто ліричних творів Г. М — ко за життя не друкував, бо це було його власне, інтимне, призначене не для широкого вжитку. З надрукованого за його життя і за його згодою були лише „Історія одного замаху“ і „Соціальні новелі“ з циклу „Місто“. І нарешті про відсутність упадництва в сучасному розумінні свідчать його літературно-публіцистичні виступи на сторінках преси...

На закінчення кілька слів про літературний напрямок його творчості і зокрема лірики, що у Г. М — ка домінує.

Г. М — ко не створив власної школи. Але вплив його в сучасній літературі є безперечний факт. Творчість його в цілому можна схарактеризувати, як символічну, своєрідну, надзвичайно афективну, яка часом межує з містикою. Проте це не містика, а художній опис афективних переживань і спостережень; це художнє виявлення високого психічного напруження і пригнічення, що переходить майже до явищ справжнього афекту і психозу. І загалом вся творчість Г. М — ка надто психологічна і потребує особливого вивчення. Вона є в основному юнацька творчість, творчість першого етапу письменника.

Не можна сказати, якими письменницькими шляхами в творчості пішов би Г. М — ко, якби дожив до наших днів. Але я особисто вважаю, що Г. М — ко, як піонер української нової літератури, в оточенні великого будівничого захоплення мільйонів, дав би нам нові літературні цінності, що відбивали-б в художньому мисленні і уяві Г. М — ка наше комуністичне — творче буття.

Роля Г. М — ка в українській літературі, як самобутнього письменника, уже відзначена в численних критичних статтях і виступах, але ще далеко не визначена.

І нарешті не можна не відзначити того факта, що Г. М — ко був не лише письменником, але й першим організатором жовтневих літературних сил на Україні. В ту пору, в 1918 — 19 р., в Києві, де точилася майже безупинна збройна боротьба, збирати, скликати людей було не легко. Але Г. М — ко покладав величезні зусилля до консолідації письменників-піонерів. Тоді їх було небагато: Г. М — ко, Василь Блажитний, Василь Чумак, Андрій Заливчий і ще кілька. Але головною

організаційною і літературно-ідеологічною постаттю був безперечно Г. М—ко. Він мав колосальний організаційний хист. А найважливіше — це організаційний ентузіазм, з яким він брався за кожну літературну і видавничу справу: він і писав, і редагував, і технічно оброблював, і малював — все в його руках оформлювалось, набувало змісту, серйозності.

Бувши завідателем літературного відділу ЦК У КП(б), він свою активність скеровував на те, щоб цей „літвідділ“ перетворити в *prima mater* пролетарської літератури... І за його участю було утворене в 1919 році перше видавництво „українських письменників“, що об'єднувало письменників і встигло видати твори Б. О. Зарудного, Вас. Чумака „Заспів“ і інші, воно було прообразом майбутнього „Гарту“, що його вже провадив наступник Г. М—ка — В. Блакитний.

Були тоді вже і інші видавництва українські. Але це були просто підприємства, тоді як видавництво „Українських письменників“ становило той перший осередок, де зародились і зійшли перші паростки жовтневої літератури.

Ще в підпіллі гетьманському, пригадую, в зустрічах і нарадах під розкішними дарницькими смереками Г. М—ко мріяв про видання великого літературно-політичного журналу під назвою „Досвід“, літературного альманаху „Боротьба“, складав різні плани та провадив велику підготовчу до цього роботу. Гетьманська в'язниця перервала ланцюг кипучих видавничих заходів Г. М—ка: журнал „Досвід“ так і не з'явився, а альманах „Боротьба“ довелося закінчувати авторові цих рядків разом з В. Блакитним.

І не лише збиранням письменницького молодняка та видавничими справами обмежувалась кипуча літературно-організаційна діяльність Г. М—ка. Він вже в ті часи шукав шляхів розвитку пролетарського мистецтва (і зокрема літератури) та теоретичного оформлення їх. Це було складне завдання — заглядати в практичне майбутнє жовтневого мистецтва, коли Жовтень на Україні лише почав виявляти своє реальне обличчя після збройної боротьби. Проте Г. М—ко не зупинявся над тим, щоб дати власну установку що до перспектив і ліній мистецької політики і практики. І ми маємо тези його доповіді „Пролетарське мистецтво“, де Г. М—ко висловлює надзвичайно цікаві, оригінальні і в основному правдиві твердження. Ці тези не стратили свого значення і сьогодні, і в історичному „завтра“ відіграють свою роль в розвитку пролетарської мистецької теоретичної думки.

Поява в світ всіх літературних творів Г. М—ка, уважно зібраних В. Галзінським, буде визначною подією в українському культурному процесі.

М. ДОЛЕНГО

Проза Ю. Яновського

Здається, що рефлексована молодість є за основну прикмету сучасної доби в творчості Ю. Яновського.

Думки авторів з її (молодості) приводу, хоч і не завжди оригінальні, принаймні дуже далекі від занепадницьких настроїв:

Життя — є молодість, труд і любов. Дайте мені посмакувати цих напоїв. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя чоловік лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів він засяє нестерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає в світі.

Зб. „Кров землі“, ст. 53.

У новітньому своєму романі Ю. Яновський ставить собі завдання показати саме цей нестерпучий блиск молодості на заході днів.

За перший епіграф до „Майстра корабля“ цілком природно взяв автор славнозвісний Гоголів заклик: „Забирайте же с собою в путь, выходя из мягких юношеских лет в суровое ожесточающее мужество, — забирайте с собою все человеческие движения, не оставляйте их на дороге: не подымете потом!“...

Ю. Яновський нічого не залишає на дорозі, в двох його книжках прози зберігається цілий невеличкий музей людських порухів, матеріялізованих на певні з ними асоційовані речі.

Отже, друге оповідання в збірці „Кров землі“ має відповідну виконуваному гаслові назву „Туз і перстень“. Із чим обидві речі асоційовано, можна зрозуміти з останнього, 5-го розділу оповідання, де т. Большаков переказує:

— Ти, братішка, сволоч! — сказав на станції Васильків товариш Ванька і надів мені на палець цей перстень, — нащо ти вертався за мною?

— Ти, братішка, теж сволоч! Відповів я, на станції Васильків, дістаючи з кешені Ваньчині карти, — ти нащо в цукроварні викинув трьох тузів, а четвертого — винового не випускав з руки?

Наведена цитата здається нам і надалі, а зараз пригадаймо мотиви в оповіданнях „Мамутові бивні“, „Історія попільниці“... У повісті „Байгород“ перший розділ є присвячений цілком поясненню цієї трохи фетишистської філософії речей-забутків.

Починається пояснення ліричним відступом, де брентить та-ж таки рефлексія молодості, яко такої:

Безнастанний юнацький гул, веселий і тривожний, тремтить, як папороть. Перші оази виростають у пустелях розуму. Думок струмені — чисті й прозорі, як гірний хрусталь, поють верблюдів і лицарів. Не чуєш кінця своєї сили, юначе.

Ех, молодосте буйна!...

Ось вони тут, перед нею ці речі.

Речі зсталися, їх обв'язала ниткою тремтяча рука, вони лежать сиротливо у темному кутку, зберігаючи на собі минулі дотики, а все прийде швидко переходити в минуле.

Фотографічна картка дівчини, символічна гравюра з „Дон-Кихота“, восковий недогарок, шматок шовкового чорного прапору, ще старомодня жіноча рукавичка з невеличкої руки і нарешті: „Шоста річ мало кого зацікавить. Звичайна пом'ята бинда з іржавими плямами. Ми знаємо, що іржі де взятися на бинді — це кров, що змінила колір від давности“.

Звичайно, всі пораховані речі втягнуто до сюжетної схеми „Байгороду“ і виявлено з цього приводу пристойну літературну вправність. З іншого-ж боку вони оголюють авторів спосіб художньо мислити — речами (тоб-то суб'єктивними з їх приводу асоціаціями) та схемами (літературними — ліричними й сюжетними — формулами).

В „Майстрі корабля“ таких уявлюваних речей дві — хінський старовинний рукопис та статуетка Будди, що ховає в собі для людей найдорожче. У VIII-му розділі, — безперечно це не випадок, а вчинок антирелігійний, — обидві святощі понищив у безневинному молодечому блюзнірстві син героя, пілот Майк, разом із старим і теж сюжетним кріслом.

Порівняно до збірки „Кров землі“ (епіграф до неї пояснює, що „кров землі“ є таке вино — червоне, як кров, і терпке, як молодість) роман являє поступ до художньої рівноваги. В „Майстрі корабля“ Ю. Яновський зробив певний критичний переоцін своїх попередніх досягнень. Маючи на увазі звичайну авторову рефлексію, можна сподіватись заздалегідь, що і власна його творчість буде інтроспективно спостережна й усвідомлена. Психологія митця становить чи не основний мотив „Майстра корабля“, а в цитованому оповіданні „Туз і перстень“ знайдемо ми такі передбачливі рядки:

Тепер я лише відчуваю велике, і перо моє ворогує з думкою. Тепер в мені хаос. А пройде час, а зігнуться мої юнацькі плечі, і перше срібло на голові неминуче надійде — я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого слова, я не дам бачити будування своїх будинків. Моє перо холодно ліпитиме рядки і книжка, як дім, чекатиме недовговічного хазяїна — чужої думки.

(„Кр. 3“, 43 ст.).

Ці рядки накреслюють програм майбутньому романові, як наступному етапові неминучого розвитку, усвідомлюючи його антитектичність до відбудованого під час написання. Авторів тільки дуже не подобається загальновідома діалектика індивідуального життя від народження до смерті, а її неминучість завжди йому (авторові) муляє уяву, зачасто звужуючи її (уяву) до вузького кола вічних, тоб-то біологічних, а не соціальних, питань. Роман перейнято таким еліністичним світовідчуванням, що має за автором відновитися перед кінцем XX-го віку.

Між іншим, завжди протиставляючи молодість старості, автор, як і личить юнакові, забуває про мужність і середній вік, що про нього Карамзін писав, ніби саме він найкращий, перечачи Цицеронові та Руссові і погоджуючись у майбутньому з великим позитивістом Іллею Мечніковим.

Тоб-то виходить, що лякливо-радісний біологізм, Ю. Яновському властивий, переймає традиції вельми стародавні.

Біологізм, який стежить за біологічною, а не за соціальною лінією нашого буття, автор цієї статті вважає за характерний саме для нереволюційної поезії, для непролетарської літератури, але знаходив у ньому здорові зерна („... добре, що в українській поезії

ще в кому нагадувати нам про солодкість світу, про радість життя, про лірику тіла" — „Критичні етюди“, ст. 71) і сподівався від нього з одного боку тематичної, принаймні, революціонізації, а з іншого — мажорного впливу на революційну поезію. Я казав, між іншим, що зміст поезії Рильського вкладається в два слова: солодкий і світ. Більшою частиною до цієї формули приєднується і творчість Ю. Яновського, хоча вона, звичайно, значно ближча до сучасності і культурних завдань революції.

В збірці „Кров землі“ всі оповідання додержують революційної тематики, точніше всі вони свogerдно використовують мотиви громадянської війни на боці червоного прапора, намагаючись довести, що й на такому тлі молодість молода, а світ солодкий та п'яний. З-поміж них сімох найреалістичніше оповідання „Рейд“. На ньому можна побачити і виявити техніку перетворення типової, соціальної постати на виняткового, романтичного героя. Шахай, ватажок селянської стихії, в його характеристиці (на ст. 144—5) являє собою спочатку звичайного сільського парубка. Приглядаючись йому до обличчя, автор виявляє, поперше, похмуро зламані брови й над ними високе чисте чоло, а далі зауважує ще й суворі вуста і сказано сильне підборіддя... Зауваження авторове: „Ні орлиних очей, ні соколиних брів, ні блискучої краси“ відрізняє цей романтичний портрет од псевдокласичного, естетично витриманого. Герой, як ватажок, стільки над-рівний (В. Алешка слово) своїм товаришам, що за одну його стриману усмішку —

можна піти на скін, можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова — чоловік. (145 ст).

По інших оповіданнях такої старо-традиційної романтизації чоловіка не помітно. В „Романі Ма“ —

Дальніші пригоди мали назву — „коли мексиканський лев співає сопрано на березі річки“. Бо новий комісар був мексиканським левом, а його ноганове сопрано брало найвищі верхи (12 ст.).

Автор схотів показати залізну душу героя. За старовинною сюжетною порадою таку перевіряється жінкою. Перший комісар Крыга був теж мовчазний і негнучкий, але надто крихкий, і він загинув через героїню, а про неї сказано цілком вичерпливо, що: „вона була Ма“. Комісар Рубан був твердий, як були тверді досі в літературі лише класичні авантюристи, і лише єдиний раз „його холодні очі засвітились без причини“. В окресленні обох постатей легко розпізнати риси, запозичені з пригодницької, хоча б американської літератури. Разом із тим ще помітніші тут ознаки письменницької маніри Бабеля. Вони помітні, як відомо, більш-менш по всій збірці та їх наявності перебільшувати не треба, і в кожному разі, не в з Ю. Яновського „український Бабель“. Наведена вище цитата з оповідання „Туз і перстень“ може прислужитися для ілюстрації властивих Яновському „бабелізмів“.

„Роман Ма“ скінчено цілком за авторовою манірою в той спосіб, що на горбочкові, де, очевидно, похована героїня —

Раз сидючи в тумані вечора, коли сонце сідало великою раною, я знайшов тут порожню гілзу...

„Музей“ ще на один експонат збільшився.

Принципове значення має таке питання: чому твори Ю. Яновського не дають нам зразків соціальної героїки¹⁾, а складають якийсь одмінний та особливий — декоративно-авантюрний — жанр. Очевидно, в першу чергу, тому, що вони мають не соціальне, а декоративно-авантюрне настановлення. Своїх героїв автор подає читачеві цікавими та химерними відлюдками, а масу, де вони працюють, малює просто легковажно, так приміром:

Повстанські чуби любили комісара — він бився першим і бився „як халера“. Цього було досить для людей. А якщо кулі комісара залітали іноді й в свої голови, це були неприємні кулі й усе. Комісара любили. (11 ст.).

Крига, Рубан, Кіхана з „Байгороду“, Шахай із „Рейду“, перша особа в „Історії попільниці“ та й інші головні герої являють собою — в суб'єктивному авторовому освітленні — скрайніх, хоч і поза-свідомих, індивідуалістів. Те ж, тільки ще одвертіше, являють собою героїні, а їх тут власне дві і вони обидві білогвардейські шпигунки. Перша була Ма, з побутової постати перетворюється вона на романтичну²⁾ чи може краще — псевдоромантичну:

Ма не міняла-б Київ на полині — бо Ма була справжньою киянкою й знала, що її місто — найкраще за всі міста. Я її назвав — Ма. Можна було назвати більше шаблоново. Але слово Ма — для мене символ жінки. Це ім'я жінки серед тисяч безхвостих пав.

Друга — зрадниця — гине в „Історії попільниці“. На побаченні в склепові вона відповідає на запитання, чому вибрала склеп, характерною заявою:

— Романтика, дорогий мій. Шпиги — завжди романтики й все вибирають по собі.

Є ще Ліза в „Байгороді“, найскладнішому в збірці оповіданні, цілком нейтральна жінка, свіжа й пахуча. Її ідилічні відносини з Кіханою пішли далі так:

... вона навіть висловила намір поскубити його за вуха. Дружба кінчалася. Кіхана й сам не знав, як зустрілися їх очі. Тоді-ж вони витерли губи, наче після поцілунку, і обоє разом почервоніли. (57 ст.).

Мелодрама відбувається на півісторичному, але суб'єктивно й химерно учудненому, тлі збройного повстання в Байгороді проти Марусі з її „анархістами“. Маруся теж, здається, „Ма“.

Закусить собі губу Маруся. Заграють зелені очі. І стоятиме вона мовчки — смілива жінка (50 ст.).

Не зупиняючись коло цієї історично-романтичної постати, нагадаймо, що попереду трохи — її схарактеризовано в натуралістичному жанрі („малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима — вона є візерієм похитливої жінки“). Натуралістичний вступ до романтичної ідеалізації переводити таку Ю. Яновському ніколи не заважає.

Романтична фразеологія, а її зразки ми кілька разів наводили, — чергована в оповіданнях із конкретними сценами, рідше з описами, де чимало буває мальовничої імпресіоністичності („як на картині веселого, бородатого Ван-Дейка, засвітилася вся кімната“ — 61 ст.).

¹⁾ Соціальної героїки намагається дати в своїх творах В. Кузьміч, чим він і різниться від наших „романтиків“.

²⁾ Так само перетворюється і героїня роману „Майстер корабля“ — Тайха.

Організовано цей художній матеріал у збірці не без певних порушень художньої міри й такту, що особливо яскраво виявилось, коли автор будував „Байгород“. Інтимних звертань до читача, фабульних пересувань часу та іншої манірності в творіві, як і сам автор погоджується (цитовано), таки забагато. „Я маю віддати дань молодості“ сказано з цього приводу в автоепіграфі до „Роману Ма“, бо над усім у творчості Ю. Яновського бере перевагу рефлексований процес біологічного розквіту молодой людини.

Рівняючи творчість Яновського в збірці до сучасного літературного оточення, треба визнати, що він зайшов романтичними полями („Ви відгадали — я хочу топтати романтичні полині“ — 9 ст.) трохи далі за інших — і за Хвильового. Виступи Ю. Яновського в прозі та й в поезії спричинились до створення нового для нашої літератури напрямку, істотно відмінного так від ліричного імпресіонізму, що його заснував був М. Хвильовий, як і від реалізму талановитіших Хвильового учнів. При чому паралеля: Яновський — Бабель має підстав не більше, як таке-ж протиставлення Хвильовому — Пільняка.

Негація соціальности, психологічності і м'який гумор із трагічними до його виявлення причіпками являють основні прикмети декоративно-авантурного жанру, виявленого збіркою. Згаданий гумор має, здається, позашлюбно-мексиканське походження (... мексиканський лев співає сопрано...) Можна навести ще один приклад із „Роману Ма“:

Машиніст слухав, як булькала вода й пильно стежив за безпечністю свого тилу. Командир міг з'явитися, як буря, а хіба тонка обшивка тендера врятує від кулі „парабелума“?.

Вода дратувалась із машиністом і його майбутністю.

Тут почуваються елементи пародії та й автопародії, і вони дуже свіжать оповідь, урівноважуючи, до певної міри, стилізовану революційну романтику, що кризь неї просвічує то неясно, то яскраво правдива героїка Червоної Армії. До речі, свою художню увагу Яновський зчаста обмежує, за Бабелевим прикладом, кіннотою і до того-ж молодими її частинами, щойно скомплектованими з повстанських загонів. Тут авторові, зрозуміло, вільніше вживати улюблений його спосіб поновлення стертої, хоч і не розробленої й досі, як слід, літературної тематики. Мотиви громадянської війни він поновлює через їх своєрідну лірично-пародійну мексиканізацію. Її приклади ми наводили.

Вражає швидкий розвиток хисту в цього молодого письменника („писати й друкуватися українською мовою почав з року 1924-го“ — 10 років укр. літ-ри, I, 597 ст.). „Кров землі“ вийшла 1927 р., роман „Майстер корабля“ 1928 р., і він становить новий виразний етап літературного розвитку Яновського. Роман починається такими підготовано-несподіваними рядками:

Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старечі ноги йдуть уже просто до могили. Багате досвідом життя лежить передо мною, як рельєфна мапа моєї республіки. Скільки то води утекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя. Зараз мені...

Авторові спало на думку розглянути знов-таки молодість, труд і любов конкретної окремої людини, літератора та кіноробітника, в даному разі, з точки погляду її-ж майбутньої старости за 50 років од нашого часу. Отже: „зрозумійте психологію старости, юначе“ (25 ст.). Яновському щастить таку, до певної міри, зрозуміти, використавши за-для цього досвід багатьох літературних старців,

що їх загально-відомі сентенції бадьоро повторює шедивий То-Ма-Кі („То-Ма-Кі — це звуть так мене — Товариш Майстер Кіно — найвище звання для кінематографіста“ — 9 ст.). У романі вживано утопічно-повчального способу поновлення для доволі таки старенького побутово-еротичного матеріялу, що про нього, про цей саме матеріял, ще В. Маяковський казав: „Он и она — баллада моя, не страшно нов я“.

Гасло авторове в романі об'єктивність:

Я стою на високому шаблі, і мої роки дають мені можливість із неприступної гори оглядати місцевість. Без захоплення дрібницями. Без гніву. Без жалости. Без страху. Без особливих переживань і ненавиди. В холодній старечій любові до найпрекраснішого (о, повірте мені!), що я знав у світі — до життя. (13 ст.).

В романі багато таких, як оце наведений, агітаційних вітатистичних уривків.

Взагалі, з нього є твір декоративно-агітаційний. Психологічний бік його ми б узяли під сумнів. Зате в ньому є, коли не широко-соціальні, то в кожному разі професійно-виробничі та реалістично-побутові моменти. Друга частина згадуваної триади — труд певне місце в творі посідає. Праця на кінофабриці в розділі III-у описана з гідною докладністю, хоча в цих описах і почувається критичне до сучасного рівня кіно-містечтва ставлення:

— Ви мене зарізати хочете! Призначено зняти сьогодні двадцять кадрів, а ви ще й не починали? Через дві години починає третя група — на станції амперажу не вистачить. Реквізиторе! Костюмере! Помрежу! Давайте сюди акторів!

Ми з Професором виходимо на двір. Нам не хочеться нічого говорити.

— Да-а, — кажу я.

— Мислечтво, — каже Професор. І ми розходимось. (35 ст.).

У зв'язку з непримусеним викладом фабули описані різні моменти кінопраці. Для прикладу хоча-б ці уривочки:

Мене шарпнув за плече кіно-оператор, бо я саме стояв перед об'єктивом, і зараз же почав цокотіти знімальний апарат. Досить мені було почути по музику, як я забув за свої попередні прагнення і розцінював людину, що вийшла з вагону, лише як матеріял для кіно-знімання. Я забігав з оператором спереду, ставав збоку, вискакував на східці і крутив згори, ставив оператора на площадку для вантажу і просив його знімати перон, сам везучи по асфальту цю платформочку.

Запах хемікалів та грушевої есенції виповнив усе повітря кімнат та коридорів. Скрізь, куди не глянеш — вилискує плівка. Вона сушиться на барабанах — негативна й позитивна, переноситься з проявочної та фіксажної кімнати до промивочних баків на рамах, іде рулонами негативів до друкувальної машини, яка працює з червоним світлом. Плівка лежить по столах і шухлядах на моталках монтажних столів, у металевих круглих коробках. Безупинне торохтіння моталок, великих барабанів до сушки плівки, безперервний плеск води в промивочній — все це утворює спеціальну атмосферу в людській праці. (130 — 131 ст.).

В нашій літературі кінематографічного виробництва ніхто так докладно та професійно-точно не описував. Але Яновський не вдовольнюється самими описами. Він, як ми вже сказали, береться ще й до критики сучасних умов виробництва. Він подає читачеві мальовничу постать бюрократа-директора кіно-фабрики в VII-у розділі, де з властивим Яновському м'яким гумором відображено кілька жахливих та обурливих випадків: таких протиставлень темі тону викладу в Яновського чимало.

Від критики, так по лінії виробничій, як і по адміністративній, Яновський переходить до, принаймні, уявлюваного перебудування. Його роман не лише показує, не тільки критикує, він в утопійному плані... планує майбутні перспективи. Його Arbeitsideal — „Біла пустеля“, сьогоднішня (90 роки XX сторіччя) кінокартина, річ майже безфабульна з погляду критики тридцятих років:

Я замислився, відігріваючи руки. Вони мерзнуть у мене тепер завжди. Розповісти „Білу пустелю“ — я безсилий. Логічно вона не вкладається в рамки людської послідовності. Я й досі ще здригаюся від бадьорости й сили, що їх відчув я, переглядаючи картину. (12 ст.).

Технічні та адміністративні подробиці що до майбутнього Мас-Кіно-Мистецтва можна знайти на стор. 33.

Інтересно зауважити, що форма сценарія мало вплинула на виклад Яновського. Роман повільно, з відступами та відхиленнями розвивається, бо:

Я не збираюся, пишучи мемуари, підлягати практиці писання романів¹⁾. Це мені тепер не потрібне. (Далі літературницьке філософування То-Ма-Кі, ст. 37).

В романі поєднуються многобарвність, многоплановість викладу з простою і недорозвиненою сюжетною лінією, з психологічною спрощеністю головних дівчих осіб (То-Ма-Кі, Сев, Богдан, Тайах). У Яновського постаті другого плану завжди виглядають більш переконливі.

Інтрига: Тайах (жартовливо-песливе прізвище, з опери „Прекрасний Йосиф“ взяте) — молодий То-Ма-Кі залишається оригінально нерозв'язана, бо нікому крім самого героя невідомо, чи не з нею згодом він був одружений. Цим питанням через родинну цікавість захопились діти. Майк у розділі VIII-у з цього приводу зазначає:

Дівчина мені подобається. Боюсь думати, що це моя мати. Режисер Сев і ти мусіли ворогувати. Хіба, що Тайах вас обох помирила.

Стара, ти не образишся, що я тепер так горнуся до молодости? Тебе я не зраджував — ти знаєш. А Генрі допитується тепер, чи не була ти в Італії. Він думає мене зловити і ототожнити дівчину в купальному костюмі (на березі в Генуї) — з тобою. Та в наші з тобою справи ми його не пустимо. Правда?

В імені Майка та Генрі Яновський розглядає власний твір у ньому самому, спосіб маловживаний, хоча з нього користався Сервантес у „Дон-Кіхоті“; розглядає з погляду просто читача (Майк) і з професійно-літературного (Генрі). Про саму інтригу Генрі в своїх зауваженнях каже:

Тяжко сказати, тату, до чого ти доведеш корабель, а разом з ним і героїв. Цей трикутник: Сев, Богдан і редактор — рівнобічний. Який бік трикутника бере Тайах — казати рано. Хоч і пишеш ти досить ясно, натякаючи на матроса. Та є правило... (192 ст.).

Тайах і Богдан постаті літературні, до того-ж доволі тонко спародовані, хоч і не позбавлені при тому ознак ліричного піднесення. Первісні взаємовідносини між обома були такі:

— Фух! Це ви? — сказав Богдан, — а мене випустили, і я з радісних ледве доліз сюди. Між іншим — приїхала вже ваша рижка видра, бо вона ввесь час ходила тут по вулиці, розшукуючи вас.

¹⁾ Син героя, сам письменник, додає при цьому: „Та мене на це не зловиш“ (192 ст.).

А в передостанньому розділі вона йому, здається, віддалася: принаймні неминучість такого вчинку собі усвідомила і піднесла тост за страх перед неминучістю. Тайях являє собою трохи затушковану постать героїні модерного буржуазного роману, а Богдан типовий виходець із авантурного морського роману. Його постаті риси теж розвезені. Передостанній розділ, що не міг розв'язати інтриги роману, беручи на увагу суто літературницький характер обох персонажів, відбувається на кораблі, на справжньому кораблі, збудованому для першої справжньої кіно-картини.

В останньому розділі остаточно закріплюється в творі його агітаційна життєрадісність:

Безперервний, де-далі зростаючи, й зростаючи пливе над містом сигнал до роботи. Я чую безліч ніг, що топчуть землю. Я бачу її всю — вогу і плідну, родющу планету Землю (223 ст.).

І таким чином переважає в романі буколічний тон, надзвичайно далекий від яких-будь занепадницьких настроїв, але так само віддалений і від глибини соціальної та психологічної аналізи. Біологізм авторів становить доволі таки обмежну, наївно-реалістичну ідеологію. Елементи її зведено до купи на березі моря, на стор. 39. Це буде, по перше, дульцинізована ідея національної культури, що про неї мовиться піднесено:

Наречена, для якої я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу і за неї підставляв під мечі важкий щит

Для неї я був сміливий і упертий, ради неї я хотів бути в першій лаві бойців за її розквіт. Для неї я полюбив море, поставив на гербі якір, залізний важкий якір, що його приймають усі моря світу, і колишеться над ним могутній корабель. Культура нації — зуть її.

Другим елементом являє себе популярно спрощений індивідуалізм:

Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог — два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, правітник і ледар в один і той же час, бо думає, що людина працює для ліни і лінується для того, щоб працювати.

А третім виникає знейтралізоване всесприймання:

Прийміть те й інше, як приймаєте ви природу, що молодіє й старіє разом, прийміть, як море, що молоде є завжди через свою старість.

Ціла концепція виглядає трохи відчужена („отстранение“, процес од „остранения“ відмінний). Звичайно, їй важко закинути обвинувачення в ідейній широчині та надмірній сучасності.

Оформлення роману, відповідно ідейному його бокові, полягає в тому, що навколо вузької та не дуже нової фабули розмішено аврельними колами одне за одним урямцювання: морський пейзаж, екзотичні Богданові казки, кінопраця, утопійні мотиви. І для кожного з елементів цього яскравого монтажу широко використано літературні відомості, а також, по змозі, власні авторові спостереження.

В кожному разі, „Майстер корабля“ явив собою твір цікавий і для української літератури цілком оригінальний. Його треба привітати і за певну довершеність виконання, і за мажорний його тон, хоч і важко його визнати за твір, остаточно приналежний до літератури пролетарської.

В еволюції самого письменника він позначає, нам здається, певну кризу. Від первісної своєї романтики відходить тут автор і безпосередніше починає підходити до життєвого сучасного матеріялу (див., приміром, літрепортаж у розд. XIII).

Дальші перспективи розвитку для Ю. Яновського певно визначити важко. Він, очевидно, намагає свій жанр, експериментуючи в різних напрямках і доволі часто жертвуючи соціальною правдою за-для якогось стилізованого ефекту (низку прикладів дає „Байгород“, що вже й відзначала критика). І в сучасному стилі Яновського чимало є елементів, що їх суворий майстер відкинув би. За один із таких зайвих та й шкідливих елементів треба вважати надмірне авторове побоювання перед агіткою та соціальною тенденційністю.

Як ми бачили, цілу творчість Яновського перейнято суб'єктивними настроями та індивідуалістичним світосприйманням, і це йому обмежує творчий діапазон. Світова літературна практика показує, що такого самообмеження уникнути можна, тільки треба прикласти до себе свідомої ідейної праці.

Від Ю. Яновського можна сподіватись несподіванок і раптових змін. Йому загрожують серйозні небезпеки, що їх ми й намагалися протягом статті висвітлити. Але темп його зростання швидкий, і він потенційно може їх дуже скоро обминути.

В. ЛИПОВИЙ
І. ЛИТВИН. Л. ЛЮБИВЕЦЬ

В. Г. Короленко й українське селянство

(З шкільних літ - екскурсій)

Нашу колективну статтю присвячено 75 - річчю з дня народження видатного російського письменника В. Г. Короленка.

Живучи вряди - годи серед укр. селянства, Володимир Галактіонович залишив про себе серед народу чимало цікавих пам'яток, особливо, в м. Сорочинцях та с. Хатках, де він перебував на дачі.

Ці нехитрі, а, можливо, часом найвні селянські спогади, на нашу думку, дають певне уявлення про настрої та погляди великого гуманіста - письменника...

КОРОЛЕНКО В ХАТКАХ

Про те, як потрапив Короленко в Хатки, його дружина Євдокія Семенівна розказує так:

— Летом 1905 г. В. Г. поехал в Хатки к Беренштаму¹⁾. Поправились люди, заинтересовали его взгляды украинских крестьян, В. Г. говорит: „Хорошо бы пожить здесь, чтобы узнать людей“... Я подредила артель рабочих строить дом на маленьком, купленном участке и лето 1905 г. мы провели на даче в Хатках. Крестьяне сначала были очень недоверчивы“...

Але таке відношення селян незабаром змінилося, і вони полюбили „доброго діда“. Ось тому факти:

У зборні с. Хаток, де, між іншим, один куток Леніна, а другий з іконами (це стосується до десятого року революції) зібралося чимало селян, що з великою охотою розповідають студентам - екскурсантам про Короленка. Починає Дивинець Г.:

— Мені було год 13 (я тоді пас чужі й свої вівці)... Короленко давав мені читати книжки: „Про косого зайця и медведя - Мишку“, „Путешествие Робинзона Крузо“, про Шевченка. Давав газети. Сам Короленко, коли не зайди, пише, — хіба в обід єсть врем'я свободне. Короленко дуже любив дітей і часто з ними шуткував, катав на самокатці, давав канхвети, мазь од виразок...

— А мені Короленко розказував про французьку революцію, про Людовика п'ятнадцятого, подібного до Миколи второго (очень глупого і слабого чоловіка). Давав мені книжки — „Государствені ямщики“, „Сорочинську трагедію“. Я звав його Володимир Галактіонович, бовін не любив, як звали барином. Правда, бабам за це звиняв. Про єврейські погроми казав, що євреї невинні і що це правительство натравляє темну масу. До церкви ні сам, ні сім'я не ходили і богові

¹⁾ Відомий захисник політичних.

не молилися, хоч і було в їх дві ікони. Про церкву казав, що це лавочка. Упоминав про Гапона (Постернак Хома).

Дивинець Явдоха вкидає своє скорботне „удовине“ слово:

— Вмер у мене на війні чоловік. Короленко й каже: „Я вам дам трохи підсобки“. І дав к Різдву 25 руб., ще 25 руб. прислав к Великодню. Я хліба не мала й кусочка, а то і хліба купила, і дітім чоботи посправляла. Скільки на дачі не було панів, то кращого не було. Діда такого і в Росії не буде, як ото був. Дід був дуже дорогий: я йому дякуватиму, поки й умру.

Згадують Короленка добрим словом і селяни, що були в полоні:

— Я був у пліну в Германії. Пошлю письмо, а грошей з дому не получаю. Написав Короленкові і він прислав мені три посилки (Корнієнко Хв.).

Не гірше згадують селяни, яким Короленко допомагав підчас хвороби:

— Болів я почками і Короленко одправляв мене до дохтарів. Купив мені за свої гроші машинку, щоб паром дихати та болізн̄ь приостановить... Балакали ми з ним про бідність. Кажу: — Плохо нам жить! А він: „Тут, говорить, хоч воздух хороший, пошукать такого воздуха, а там¹⁾ народ чорний, худий, сухий, ще хужий єсть“... Короленко копав рівці, садовницьку косу мав і косив гречку, вроді прахтікувавсь. А під революцію по косогору вропиву косив для розвитку мускулів.

Найбільше оповідає Микола Касьяненко, що служив за сторожа в Короленка:

— Уговорились ми з Короленком по 10 руб. за місяць, а три зімових місяців по 7 руб... Коли треба мені грошей, напишу — і Короленко не считається, чи перебув, чи не добув строку, — висила. Не любив, щоб йому була прислуга: раненько (ще я сплю) сам собі обчищав піджак, штани. Звик так: устане з сонцем, почиститься, погострить — помантачить косу і йде косить. Як покосив, сніда. Тоді сіда, пише до обід, потім знов пише допізна. Як було його 60-ліття, день і ніч теліграми слали звідеіль. От і плати руб за доставку! Сорочинські поштарі раді були, а він був не дуже довольний, бо тільки приніс, дивись, знов несе. На телеграми виходило рублів 3—4 в сутки. Передає поштареві: „Хай теліграми задержують!..“ Приходили, бувало, до його якісь люде, що видно, прислідував цар Микола. Короленко переодягає їх у своє і дає ход дальше. Як ідемо в Сороченці, то він сіда коло мене (трохи не дочував) і балакаємо. Короленко воювать не хотів: „І дело не вииграем, а тільки й того, що людей много поб'ють“. За большевиків не розказував ні худого, ні доброго. Питаю його, чи довго буде революція? „Та наверно год 10 буде таке, а тоді справиться“... Раз деникінці в Хатках узяли Ростовського Василя, що був большевицьким начальником міліції і повезли. Ростовський послав матір до Короленка. Той написав письмо і мати передала його. Як привезли Ростовського в Миргород, комендант питає: „Чом ви його не розстріляли на дорозі?“ А як прочитав письмо Короленка, то через час Ростовський був дома... Короленко все був у зашиті: і при Деникіні, і при большевиках не допускав розстрілювати людей.

А ось як згадує Короленка один із заможніших селян:

— Короленко писав книжки і одправляв за границу (він славився так, що його знали аж за гряницею). Ніхто про його не чув,

¹⁾ Мабуть у містах.

щоб він розкидав прокламації, бо він був чесний і хороший чоловік. Розкидали прокламації ті, хто хотів царя скидати, а Короленко цього не хотів. У його був голос тихий і не громкий, не сердитий. Вдягнутий був, як господин (ще тоді господа були, це вже тепер товариші стали)...

КОРОЛЕНКО Й СОРОЧИНСЬКІ ПОДІЇ 1905 РОКУ

В 1905 р. у В.-Сорочинцях на аграрному ґрунті виникло повстання селянської бідноти. Під час придушення цього повстання забито й ранено козачим загonom коло сотні селян. Селяни, в свою чергу, забили пом. миргородського справника — Барабаша. Останнім актом „Сорочинської трагедії“ була кривава езекуція й заарештування карним козачим загonom на чолі з Філоновим організаторів повстання.

Селянське нещастя справило на Короленка, що був тоді за редактора „Полтавщини“, велике враження. Володимир Галактіонович посилав на місце страшної пригоди земського діяча — Смагина по „живу правду“, щоб-то по селян-учасників, які не забарилися приїхати до Полтави. Один із цих селян, побитий козацькими нагаями — Гриценко Семен, так розповідає про свою зустріч у Полтаві з Короленком:

— Короленко хотів знати патрет з моєї побитої спини. Подивився мені на спину, а кривавих смуг уже не знав — позаничтожувалися. Розпитав про все — де кого вбито то-що, і все записав. Забрав у нас розписки. Ми напротив розписок боялися. Були чутки, що розстрілюватимуть тих, хто замішаний у це діло... Тієї ночі ми вернулися й назад. Як вирушали, попоїли в його добре, випили. Смагин частував: „Давайте — каже — хлопці, ручкової“!..

В наслідок цих селянських свідчень у газ. „Полтавщина“ з'являється славнозвісне Короленкове „Открытое письмо стат. сов. Филонову.“ Згодом, коли Філонов був убитий по постанові рев. організації, Короленка притягають за цей лист до відповідальності.

Не дивлячись на це, Короленко весь час турбується про заарештованих організаторів Сорочинського повстання, що сиділи в полтавській в'язниці.

— До нас, розказує Федот Вільченко, Короленко писав у тюрму: „Не падайте духом! Як дадуть на поруки, то ми заберемо“. Одівані прислав до тюрми та й гроші передавав. Дасть рублів 20. „Оце, каже, на сорочинських.“ То нам і видають за ці гроші що-небудь продуктами. А раз, уже недалеко перед судом, дочка Короленкова визива одного з наших і передає через його записку: „Не безпокойтесь — защитників буде душ 12.“ А в конторі покинула на нас 50 карб... Та й бабам нашим Короленко давав гроші і сокращав їм журбу. Наставляв їх так: „Будуть до вас приходять розпитуваться, з кого все почалося, хто вбив Барабаша. Хотя, може б, ви й знали, хто вбив, то щоб не ошибилися словом, щоб не вказували, не складали вини на когось. Ваше діло тільки сказать: Нічого не знаємо...“

Під час процесу селяни мали Короленка за свого чоловіка. Ось свідчення Оришки Вільченко:

— Почули, що дуже жалів за нашими чоловіками й за нами, так ми й пішли до його в Хатки розпитать. Сіденький такий старичок, краснощокенький, — усе заспокоював нас: „Посидять до суда, будуть казённые защитники, будем стараться защищать...“

Разом з іншими Короленко організовує для учасників „Сорочинської трагедії“ оборону з видатніших адвокатів того часу.

— Це та людина, що потрібна була для народу в те врем'я — зазначає Вільченко Федот.

До суду Короленко з своїми товаришами бере сорочинських селян на поруки. Про це Кліяненко Д. згадує так:

— Як на поруки виходив, то заходив до Короленка з Коцарем П. Він дав нам три карб. на дорогу. Питали, чи скоро суд буде. „Може через год — півтора“. Потім Короленко дав нам з пів мішка книжечок. Питаю: „За них нас не будуть арештовувати? Щоб обиску не було...“ Ці книжки я роздавав читать дядькам. Один стражник багато брав і я так йому внушив, що той бросив служити...

Активних учасників Сорочинських подій присудили до „арештантських рот“. Одсиділи вони свій строк і вийшли на волю.

— Як вийшли ми з тюрми на волю, під'їхав до нас звозчик і спрашує: „Де тут Сорочинські?..“ Кизиленко каже: „Ось!“ — Садіться!..“ Ідемо й думаємо, куди ж це нас повезуть. Може, після висидки в другу тюрму привезуть?.. Коли ввозять до Короленка в двір. Тут на крильце вибіг Короленко, його жінка й дочка. Ухватили нас під руки і в дом пішли. Немножечко посиділи, пообідали. У нас тоді одяга нічого було, а ботинки й картузи плохуваті. Отож Короленко заходить із нами в гамазин і каже: „Прибуйте хороші галоші глибокі і окрім, що нравиться — хоч шапку, хоч хуражку“. Дав ще до цього 10 руб. і сказав одвести на станцію (Вільченко Ф.).

Спогади учасників Сорочинського повстання можна закінчити словами Сороки Семена:

— Легко лежать у землі Короленкові: дорога була людина! Помер — нема його казака, та не вмерла повага селянства до його...

КОРОЛЕНКО й СЕЛЯНСЬКИЙ РЕВ. РУХ 1917 р.

В 1917 році Короленко, як і деякі інші письменники буржуазної демократії, не зміг переступити тієї межі, що поклала революція поміж старим і новим життям. Коли, здавалося, прийшов час для здійснення тих ідеалів, з які боролися й гинули по тюрмах та засланнях революціонери — для Короленка заходить смуга сумнівів і вагань, що й примусили його врешті відійти від революційного пролетаріату міста й села, з яким, правда, в нього й раніш не було міцних зв'язків. Таке розходження з пролетарською революцією найяскравіше виявилось під час мітингу в селі Ковалівці (коло Хаток).

Літом 1917 року ковалівчан найгостріше турбувало й цікавило, звичайно, питання про землю, і вони захотіли вислухати думку давнього захисника їхніх інтересів — Короленка. Для цього й запросили його на свій мітинг, навіть поштові коні по нього прислали.

Про цей мітинг селяни згадують так:

— Короленко й мене взяв із собою в Ковалівку. Він став на столик — про Миколу розказував, про землю... „Лучше, каже, купити землю за деньги, за маленький викуп, чем за кров. Государственну землю, монастирську й панську взяти не трудно буде, — за неї ніхто не буде битися. Будуть битися за землю ті, що понаживали її своїми горбами. Ви знаєте — цю землю, як не купимо за деньги, прийдеться купувати за кров. А кров буде наша... Може тут буде кучами людей битих — (Касьяненко М.).

Юшко Іван доповнює:

— Короленко розказував, як освобождали крест'ян, потом про землю: „По моему, трудно будет стране, як без выкупа взяти. Страна

повинна мати свій оборот — деньги, як в хозяйстве, інакше не может существовать. Земля должна быть за маленький выкуп, — лет на 99 выплачивать. Учредительное собрание постановить, за який выкуп і куди гроші ці підуть“.

— Казав: „Коли ви возьмете даром землю, то вона для вас важча буде“ (сел. Маначинський).

— На його насипали люди. Виступив сорочинський у синій чумарці: „Неправду батько Короленко каже, що земля должна быть за выкуп! Як возьмем на 9 год, то не виплатимо й за 99!“ (Крутько А.).

— Горбонос прийшов ранений з війни, встав против Короленка: „Як це за выкуп?! Це як не було землі, то хай і не буде?! Якби було за що, то й раніш купили б, а як чорт-ма, то й не купимо!“ (Юшко Ів.).

— Багато людей кричало: „Так не должно быть! Як народ божий, то й земля божя і должна даром быть!“ Наталці Дейнезі тоже не сподобалось короленкове слово. Вона підійшла близько й каже: „Дякую вам, пане, за цю пісню!“ (Крутько).

І поклонилася нечемно.

— А Христя Луцаєва кричала: „Беріть його за чуба та відціль! Хіба він наш?! Відкілясь узався, приїхав пан і народ тут бунтує!“... Короленко одповідавав, у лоб усе стукає: „Вспомните меня, як я вмру, а ви будете жить, земля буде за выкуп вам усім“ (Крутько).

— Баба кричала: „Коли ти поміщик і мавш із 300 десятин — то хочеш, щоб ми в тебе купили?! А як наші чоловіки воюють і там поляжуть або каліками поприходять?! Завіщо я з дітьми страдаю всю війну?!“ Короленко їй одказує: „У мене немає нічого, кроме дачі. Спросіть у Миколи, який я є багач“ (Касьяненко).

Але нехай краще Наталка Дейнега розкаже сама про себе:

— Я обидилась його словом і не йому в очі, а в публіку полихословила. Кажу: — На чортового батька це здалось?! Чоловіки спіяли мене. Я й хотіла піти з публіки, а Короленко гукає: „Зверніть її! Чого ви на мене обидились? — Того обидилась, що ви сказали на 99 год землю викупать! „Ви не допоняли“, каже Короленко. — Мо й не допоняли, ну, мені жалко стало, що ви сказали землю викупать. Вона в нас уже викуплена кров'ю й потом нашим! Наші брати на війні голови покладали за неї, і батьки, і чоловіки! Кров за неї проливали! Вона должна быть уже викуплена! А ви ще хочете з нас рубашку стягти, на наш базар винести і ми повинні слідком за вами іти — свою рубашку викупать?! Бо ми, звиняйте за вираження слова, не хочемо големи..... блискать!.. (Мене зло взяло, я затрепетала і стала плакати...)

Мітинг закінчився. Маніфестація з портретом Шевченка пішла по селу.

— Купка осталась коло Короленка — оповідає Христя Луцаєва. — Він до нас звернувся: „Товариші — граждане! Вам буде даваться од власті весь припас: і кінь, і віз і „ентарь“¹⁾ — усі припаси. Согласні ви на це?“ Я й кажу йому: — Як у силу вбереться, може, й харащо буде. Розкажіть, як це буде, як з казни нам даватимуть і в казну ми оддаватимем? Як ви розказуєте, то, кажуть, при царизмі були дерев'яні ярма, а це, може, вішають залізні... Барином його називала, а він: „Не звіть мене барином, а товаришем.“ — Нехай буде-те й товариш, то роз'ясніть мені!.. Перейняв мене. Про долю почав

¹⁾ Инвентар.

казать: „Ішли дві долі одною путюю і зустрілися. Доля нищого теліпа порожню торбочку, а доля багатого мішок золота. Нищого доля й каже: „Дорова будь, доле!“ — Дорова! — одказує доля багатого. „Що ти несеш?“ — Мішок золота. „Ти й мені всип немножечко золота!“ — Боюсь, каже доля багатого, що в тебе торбочка ветха, щоб не розірвалось донишко і не розсипалося золото врозь. „Нет, видержить“ — одповідає доля нищого. — Ну, наставляй — буду сипать! Начала сипать, а нищого доля й просить: „Ще!“ Всипала ще з півхунта, випало донишко і розсипалося золото врозь. Рішіть мені цей вопрос“, — каже Короленко. — Як я не грамотна, нічого не повімаю, не можу рішити...

— Перейняв: „Я вам другий вопрос задам — ви його рішіть: Був батько і було в його два сини. Як розділяв, то дав землі обопільно. Один продав землю і завів денежний копитал, а другий з землі живе. Якого ви настроєння напротив тих двох синів, як їх можна зрівнять?“ Осміхнулась і кажу: — І з землі буде платити государству, і з денежного копиталу. Тоді Короленко на заводи кинув: „По чому ви набірали при царизмі цю матерію?“ — По 30 копійок. „А як вам дається земля, по чому ви могли б платити?“ — Як дається земля, то легше буде по рублю заплатити. „А коли при царизмі робочому на заводі платили по полтиничку, а тепер ви возьмете за руб аршин матерії, почому ви согласні платити робочому?“ — Не иначе, як рублів по три...

По цих балачках Короленко поїхав додому.

— Ідемо відтіль, каже Касьяненко, я й питаю: Як же так, що получилась вам така неприємність? — Знаєте що — я за це не обіжаюсь — каже Короленко. — Еті люди при бедності живуть, їхні мужі страдають, і їм не понравилось ето. Но я з ними поговорю впосля“. На утро гукає: „Миколо! Сходіть до жінок — хай вони прийдуть до мене“.

— Короленко прислав чоловіка, щоб я йшла до його. Питаю: — Чого я до його піду? (Бо балачки пішли, що Короленко обидився, протокол составлятиме і гнатиме жінок по етапу...). Прислав другого — Хому Постернака: „Чого ти боїшся? Я сказав, що чоловіку у пліну, то він туди послілку пошле... Як сама стісняєшся йти — ідіть гуртом“ (Христя Луцаєва).

— Ми й пішли: я, Христя Луцаєва, Параска Діденкова. Короленко на дачі питає нас: „Де ваші чоловіки?“ — На війні, кажемо. „А мій у пліну“, сказала Христя. Короленко взяв адрес і каже. „Я пошлю посилку“ (М. Пізик).

— Я прийшла до вас з ізвиненіям... Чули, що ви оскорбились... Я неграмотна... „Успокойтесь, каже Короленко, я даже очень рад, що ви з такими розговорами виступали. Замітив по ваших розговорах, що ваше населення дуже бідне. Як поїду в Полтаву, то пришлю на волость допомогу, а в волості розділять, кому треба“ (Луцаєва)...

Так талановитий письменник-народник розійшовся на ковалівському мітингові з рев. рухом незаможного селянства! Так йому відповіли неписьменні, затуркані, але свідомі свого класового становища селянки московки.

Цей мітинг Короленко описав у своєму ще не надрукованому нарисі „Сельский митинг“ (рукопис ласкаво передала нам дружина В. Г.).

Для порівняння з спогадами селян наведемо з цього нарису кілька цитат:

„... Я ехал и думал, что скажу этим людям.

Им нужна земля, и они (большинство) ждут, конечно, что я, человек, доказавший свое благорасположение к простому народу, еще раз повторю то, что они уже много раз слышали за это время, — земля вся теперь принадлежит им; стоит только захватить ее, чтобы всех „поровнять“... Но... я не верил ни в возможность такого равенства захватом, ни в „грабизжку“, на которую грозила уже сойти аграрная реформа революции“...¹⁾

Далі Короленко міркує так:

„... в Полтавской губ. 82 тысячи хозяйств мелких собственников..., которые подлежали бы уравнительному разделу, и 166 тысяч хозяйств безземельных и малоземельных, ждущих дополнительного надела для „равнения“... То-есть две трети всего крестьянства будут стоять, как враги против третьей его части. А если прибавить, что эта третья часть состоит из людей наиболее деятельных и энергичных, часто личным трудом и путем тяжелых лишений наживавших эту землю, то легко понять, какую бурю может вызвать такая попытка безвозмездного отнятия...“

На крестьянском с'езде в Москве один крестьянин сказал... что за землю придется заплатить, если не деньгами, то кровью. Лучше и дешевле будет заплатить деньгами, чем кровью“...

І нарешті:

„Нельзя также отнимать землю безвозмездно, потому что это будет нарушение принятой еще для всех справедливости.“¹⁾

З наведених цитат видно, що Короленко підходив до робітничо-селянської революції з реформістськими, гуманними намірами і намагався „благодійними поученнями“ помирити одвічних класових ворогів. Його „принятая еще для всех справедливость“ носить загальний характер і класово не обмежена, а тому протирічить справедливості пролетарської революції. Ось через що промова на мітингові в с. Ковалівці прийшлась до смаку заможницькій частині села, як про це свідчить сам Короленко;

„О сходе в К. оживленно заговорили по деревням. Через несколько дней ко мне приехали зажиточные крестьяне из другого села с просьбой повторить у них то, что я говорил в К.“ (з того ж нарису).²⁾

Але неможнє селянство в особі Наталки Дейнеги не пішло за порадами Короленка, а винесло рішучу резолюцію, яку йому зрадувало безпросвітнє, пригнічене життя: „Земля в нас уже викуплена кров'ю й потом нашим!“

Отже, соціальна правда на цьому мітингові залишилась не за гуманістом — письменником, а на боці неможнього селянства, яке дійшло справедливості тільки не короленківської, а пролетарської!

Зредагував П. Михалевич

¹⁾ Курсив наш.

²⁾ Короленко відмовився поїхати. „Я ответил, что мои убеждения близки к социализму, что в моих глазах собственность священна и неприкосновенна в той же степени, как и остальные человеческие учреждения, т. е., до тех пор, пока все общество в лице демократического государства не сочтет нужным ее упразднить. Уже и теперь выяснилась необходимость произвести крупную земельную реформу, в основе которой лежит значительное отчуждение земель, с целью надела безземельных и малоземельных, но я считаю, что это должно сопровождаться выкупом за счет государства и совершенно отряпая стихийные захваты. За этими оговорками я выразил согласие высказать у них эти свои мысли, как сделал это в К. После этого за мной больше не присылали“ (з того ж нарису).